

VILNIUS UNIVERSITY
INSTITUTE OF LITHUANIAN LITERATURE AND FOLKLORE
LITHUANIAN ACADEMY OF MUSIC AND THEATRE

NIJOLĖ PLIURAITĖ ANDREJEVIENĖ

LITHUANIAN CHILDREN'S TOYS
IN THE LATE 19TH TO THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary of Doctoral Dissertation

Humanitarian sciences, Ethnology (07 H)

Vilnius, 2016

The dissertation was prepared at Lithuanian Institute of Literature and Folklore in 2015-2016 on the basis of scientific monograph „Lithuanian children's toys“ and defended externally.

The scientific adviser – Dr. Giedrė Šmitienė (Lithuanian Institute of Literature and Folklore, Humanities, Ethnology – 07 H)

The dissertation is defended at the joint Council of Ethnology Sciences of Vilnius University, Lithuanian institute of Literature and Folklore, Academy of Lithuanian Music and Theatre:

Chairman – Dr. Žilvytis Bernardas Šaknys (Lithuanian Institute of History, Humanities, Ethnology –07 H);

Members:

Prof. Habil. Dr. Viktorija Daujotytė-Pakerienė (Vilnius University, Humanities, Philology –04 H);

Dr. Vykintas Vaitkevičius (Klaipėda University, Humanities, Ethnology – 07 H);

Dr. Skaidre Urboniene (Lithuanian Institute of History, Humanities, Art Criticism – 03 H)

Dr. Rūta Žarskienė (Lithuanian Institute of Literature and Folklore, Humanities, Ethnology– 07 H);

The dissertation will be defended at the public meeting of the Council of Ethnology Sciences at 1 p. m. on February 12, 2016 at Hall of Institute of Literature and Folklore.

Address: Antakalnio 6, Vilnius, Lithuania

The summary of doctoral dissertation was mailed on January 11, 2016

The doctoral dissertation can be founded in the Library of Vilnius University and on VU website: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS
LIETUVOS MUZIKOS IR TEATRO AKADEMIJA

NIJOLĖ PLIURAITĖ ANDREJEVIENĖ

LIETUVOS VAIKŲ ŽAISLAI
XIX A. PABAIGOJE – XX A. PIRMOJE PUSĖJE

Daktaro disertacijos santrauka
Humanitariniai mokslai, Etnologija (07 H)

Vilnius, 2016

Disertacija rengta Lietuvių literatūros ir tautosakos institute 2015-2016 metais mokslinės monografijos „Lietuvos vaikų žaislai“ pagrindu ir ginama eksternu.

Mokslinis konsultantas – dr. Giedrė Šmitienė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, etnologija – 07 H).

Disertacija ginama Vilniaus universiteto, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto, Lietuvos muzikos ir teatro akademijos jungtinėje Etnologijos mokslo krypties taryboje :
Pirmininkas – dr. Žilvytis Bernardas Šaknys (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, etnologija – 07 H).

Nariai:

prof. habil. dr. Viktorija Daujotytė-Pakerienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H);

dr. Vykintas Vaitkevičius (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, etnologija – 07 H);

dr. Skaidrė Urbonienė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, menotyra – 03 H);

dr. Rūta Žarskienė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, etnologija – 07 H);

Disertacija bus ginama viešame Etnologijos mokslo krypties tarybos posėdyje 2016 m. vasario mėn. 12 d. 13val. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto salėje.

Adresas: Antakalnio g.6, Vilnius, Lietuva.

Disertacijos santrauka išsiuntinėta 2016m. sausio mėn.12 d.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto bibliotekoje ir VU interneto svetainėje adresu: www.vu.lt/lt/nauienos/ivykiu-kalendorius

1. Introduction

The problem of the dissertation

The dissertation raises the problem of a toy's significance in the Lithuanian rural culture, which was insufficiently assessed by now. During the Soviet period, ethnological science considered a toy as insignificant, beneath to be a subject of research. In the interwar period, attention was drawn to the old children's toys, they started to be collected, described, a survey questionnaire was composed. Playing children themselves got into the photos of ethnographers and local researchers. Traditional rural children's toys and games also attracted attention of teachers of that time. During the interwar years, the old toy culture was vigorous, supported by the children themselves, and local researchers had no problem to record it. However, over time, this culture of home-made toys has deteriorated, ethnologists could not directly contact with it, and partly due to that there was not any research dedicated to it. In order to justify the significance of a toy, it is necessary to prove the existence of the culture of traditional toys, revealing features characteristic of it.

Subject of the dissertation

The dissertation deals with Lithuanian rural children's toys from the late 19th to the first half of the 20th century, the aspects of their production and use.

Purpose and tasks of the dissertation

The purpose of the dissertation: to research the rural children's toys and their significance from the late 19th to the first half of the 20th century to the Lithuanian culture. For the implementation of this purpose, there were raised four tasks:

1. To disclose the variety of the Lithuanian toys and their specific features, creating a classification based on the purpose of toys and identifying their types.
2. To research individual process of toy manufacture and creation of toys, peculiarities of constructions and decoration, origin and spread, techniques of playing with them.
3. To show a significance of a toy in the processes of a child's education and self-education, to highlight a creative aspect. To raise importance of the Lithuanian toy in strengthening the national identity.
4. To describe the social aspects of a toy, discussing the differences in the families of peasants, crafts people and public servants.

Methodological principles of the research

In order to focus the subject of the dissertation, to fill its gaps, a field research methodology was used. Field research was carried out by combining quantitative and qualitative methods of the research, using observation, free interview, structured and semi-structured interview forms according to the questionnaire “Toys and measures of games” (Pliuraitė, 1989: 16–19). The toys found were photographed and drawn and stories of the presenters about their manufacture and use were recorded.

Due to the specificity of the subject – its undurability – a new reconstruction method was applied in the field research, thoroughly described in the article “The specificity of ethnographic field studies: own reconstructions of toys” (Pliuraitė, 2014). During the study, the presenters produced toy reconstructions in two ways. Producing a toy in the first way, the presenter was observed and the toy’s production was recorded, the additional questions were asked. In the second way, a toy was produced by the presenter alone; he showed it later and told how it was manufactured.

Presenting a variety of toys from the late 19th to the first half of the 20th century, developing a classification, the method of systematization-typology was used. Recording different types of toys and types of distribution in the Lithuanian map, the mapping method was used.

Historical geographical and comparative methods were used when analysing and summarizing data collected from a variety of sources, researches, field researches, the authentic toys stored in museums and private collections, as well as comparing them with the toys from other countries.

The anthropological approach created possibilities to evaluate toys through the prism of human (specifically of a child’s) experience, to understand their creation intentions and motives, to pay attention to a playing child himself and a need of his toys.

Sources of the research

The dissertation is based on miscellaneous sources referring to the Lithuanian toys: written and iconographic historical material, archival ethnographic material, material of the field research of the dissertation’s author, museum collections, memoirs and periodicals.

The oldest toy known to us is depicted in the drawing of the 16th century, which was painted by the artist Adelhauser from Germany, who visited the city of Grodno. He portrayed a rich woman with a child, who is holding a toy stick with a bird's head in his hand. The sculpture shape and carving of the toy tells us that wealthy town-dwellers' juniors played with the toys made by masters or brought from other countries (Reklaitis, 1991: 88–97).

The earliest known written sources relevant to our thesis reach the middle of the 17th century. It is a story written by Adam Olearius about wooden hoops which were rolled by rural children in Russia and Livonia (Lepneris, 2003). As well as in the book of the famous West Lithuanian and Prussian ethnographer and historian Matthaeus Pretorius "Prussian sights or Prussian observation place", the manuscript of which is stored in the Manuscript Department of the Academy of Sciences, it mentions wooden toys – whirligig, rounders, wind mill, with which the rural children played (LMABRS, F .129-1338 / 15, p.1867). The historian Simonas Daukantas in the middle of the 19th century in the book "Customs of ancient Lithuanians, Highlanders and Samogitians" wrote about clay and wooden whistles, pills, called the "pylynė", which were made by children themselves (1976: 478–479). The bishop Motiejus Valančius realized the importance of entertainment and games to rural humans. In one of his sermons he wrote: "But now, when we know that constant work exhausts the vital forces, that the mind after a long stress necessarily requires a rest, we have to recognize that, generally speaking, games and entertainment, as appropriate measures to strengthen our forces and to spend pleasantly hours passing by, do not have anything reprehensible in themselves and are needed and suitable to hardworking people" (Valančius, 1989: 34). In Valančius' didactical stories we find data on the peasants' approach to the toys and the fact that a game reveals the negative character features of children (Valančius, 1972: 305).

Discussing the archival ethnographic sources in the inter-war period, first of all we should mention the contribution of Balys Buračas. His photos and ethnographic material about toys are stored in the archives of the Kaunas Vytautas the Great War, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis' Art, Šiauliai "Aušra", the Lithuanian National museums. The ethnographer and museologist B. Buračas not only photographed Lithuanian towns during feasts, the toys sold in markets, but also recorded the biographical data of toys' manufacturers, peculiarities of toys' manufacture and trade in

his registration books of photos and negatives, which are stored in the archive of the Kaunas Vytautas the Great War Museum. Particularly valuable is the material recorded by him about the folk artists and masters of toys Ambrazas Lučka, Jonas Orvidas, Kazimieras Jundulas, Nikodemus Mockus (KVDKM, BBN No. 3540, 3537, 3550, 3551, 3556, 3564).

Most of the archive materials of the inter-war cowherds' sound and moving toys are collected in the archive of the Ethnography Department of the Šiauliai "Aušra" museum. Here, stored is the ethnographic material and drawings of different toy vehicles collected by Adomas Vitauskas, made by children's parents or children themselves (ŠAM, b. 54), Vladas Martinkus' description of cowherds' toy weapons, their drawings (ŠAM, b. 49). The Šiauliai museologists Vincas Vaitiekūnas (ŠAM, 43 b) and Juozas Petrulis (ŠAM, b. 30) most by focused on the cowherds' musical instruments describing their conditions of manufacture and usage.

The archive of the Ethnography Department of the Lithuanian National Museum stores a number of valuable material about the toys made by children themselves, which was found in the childhood's memories written down by Emilija Miltenienė from Ylakiai (Skuodas district) (NM F-28-39, F. 28-37), as well as in the ethnographic material gathered by the ethnographers of the Virbališkiai school in 1984 about children's growing and education. Some information is found in the Virbališkės surroundings of the Kupiškis district (what were the first children's toys, how bigger and smaller children played together in a village (NM F.16-35)).

Data about old toys can be found in the ethnographic material, collected by the ethnologists of the Institute of History, the expeditions of the Romuva Ethnographers Club of the Vilnius University, about grazing, calendar customs, folk pedagogy, which is stored in the archive of the Institute of History and the Manuscript Department of the Library of Vilnius University. In the archive of the Institute of History, most information about the old rural children's toys can be found in the answers to the ethnographic questions sheet No. 12, which was drawn up in 1969 and sent to ethnographers of different regions of Lithuania to collect material (IIA (b. 215). They refer to the toys which in villages used to become different materials found in nature, some vegetables and fruits of plants, as well as various toy vehicles which in winter and summer were made by parents of small children or by the children themselves. Cowherds' toys and

games with clay toys in the Žeimelis surroundings (Pakruojis district) were described by the ethnographer Juozas Šliavas; his manuscript is stored in the Manuscript Department of the Vilnius University (VUBRS, F. 152-3).

Much valuable material about toys can be found in the childhood's memories written by ethnographers in the childhood's memories that are stored in the archive of the Open-Air Museum of Lithuania. Especially valuable is the material recorded by Antanas Bielinis about cowherds' toys in Tverečius surroundings of the Švenčionys district (LBM, b.4596, b. 10098) and the memories of Agnietė Ambraziejūtė-Steponaitienė who tells about girls' games with dolls, as well as a puppet theatre which was carried by traveling masters before Christmas from house to house (LBM, b. 5732). The teacher and museologist Stasys Ankevičius in the childhood's memories described a toy of a functioning mill, which he made himself when being a cowherd (LBM b. 10193). Valentinas Gustainis wrote a story of old men born in the late 19th century, who produced the oldest store-bought toys in Griškabūdis surroundings (Šakiai district) (LBM b. 10262).

About the importance of toys in an organized children's care in times of serfage tells the story of Mikalojus Katkus "Balanos gadynėje" ("The spill's age") (1989: 35). A number of data about the traces of the most common rural children's toys and games we find in the autobiographies, childhood's memories of people serving to Lithuania. A lot of valuable knowledge is provided by the social activist Jonas Basanavičius (Basanavičius, 1926), Elena Glemžaitė-Dulaitienė (Glemžaitė-Dulaitienė, 1958), the writers Bronė Buivydaitė (Buivydaitė, 1969) and Pranas Mašiotas (Mašiotas, 1993), the historian Ona Girčytė-Maksimaitienė (Girčytė-Maksimaitienė, 1996), ethnographers Bronius Antanaitis (Antanaitis, 1992), Vladas Statkevičius (Statkevičius, 1992), Vladas Ulčinskas (Ulčinskas, 1995), Emilija Brajinskienė (Brajinskienė 1997), Leonas Lingvevičius (Lingvevičius, 2005) and Albinas Batavičius (Batavičius, 2005), the lawyer Leonas Petras (Leonas, 2005), and others. About Lithuanian Minor fishermen's children's toys and games in the beginning of the 20th century – "kaulinė ūžė", wooden circle, sailing with skates – wrote Ričardas Pyčas (Richard Pietsch) in the book "Curonian Neringa fishermen's life" (1982).

Valuable information about the inter-war children's toys was provided by photos with children's toys, which were published in the periodicals designed to children and adults – “Šaltinėlis” (1906–1940), “Vyturys” (1931, 1935–1940), “Žiburėlis” (1920–1944) “Jaunasis ūkininkas” (1932–1940), “Motina ir vaikas” (1929–1940), “Naujas žodis” (1925–1933), as well as photos from the personal albums of Marija Matušakaitė, Giedrė Jankevičiūtė, Daina Lozoraitis.

An analysis of museum exhibits has a significant importance to the dissertation's research. We used the toys collections from the late 19th to the first half of the 20th century, which are stored in the collections of the Russian Museum of Ethnography in Saint Petersburg, the Lithuanian National, M. K. Čiurlionis' Art, Lithuanian Art museums, Šiauliai “Aušra”, Telšiai “Alka”, Kėdainiai, Mažeikiai, Šilalė, Ukmergė, Rokiškis area, Upyna Folk Crafts, Pedagogical Faculty of the Klaipėda University, the Lithuania Minor history, Folk Musical Instruments, A. and J. Juškos Ethnic Culture, the Open-Air museums.

The first child-made toy rifle “musket” which got into a museum, and wooden home-made ice skates are stored in the Museum of Ethnography in Saint Petersburg, where they were brought in 1907 by the museum personnel from the expedition to Lithuania. The collection of the Lithuanian National Museum mostly consists of traditional wooden toys made in the late 19th to the first half of the 20th century. Part of them were taken over from the Ethnographic Museum of Stefan Batory University in Vilnius, others – from the collections of the Lithuanian Science, Science Fellows and Belarusian Science Societies. The collection of these toys was supplemented by the wooden toys found by the ethnographic expeditions in Sudovia and Samogitia in the 5th decade of the 20th century.

The National M. K. Čiurlionis' Art Museum stores the largest collection of Lithuanian folk clay and wooden whistles which were made by potters and folk artists, wood masters in the 3–4 decades of the 20th century in different areas. In the Lithuanian Art, Šiauliai “Aušra”, Telšiai “Alka”, Kėdainiai, Ukmergė, Mažeikiai, Šilalė, Upyna area, A. and J. Juškos Ethnic Culture museums you can see different kinds of toys made and sold by the local craftsmen in the first part of the 20th century.

The Museum of Lithuanian Folk Music Instruments exhibits the blown instruments which rural children could make from tree branches, bark, straw or a tube of a feather. The toy museum of the Pedagogical Faculty of the Klaipėda University exhibits various fabric reconstructions of “rag” puppets, and the Open-Air Museum of Lithuania accumulated a numerous collection of wooden cowherds’ toys’ reconstructions.

The study used 1433 toys stored in various museums and private collections, 80 authentic toys’ reconstructions, 36 photos stored in archives and private collections, 22 drawings reconstructing the toys.

The main source of the dissertation was the material of the field research conducted by the author of the dissertation in 1988–2010¹. The researches were performed in 54 areas, they cover all regions of Lithuania. During them, there were interviewed 186 presenters. There were collected 499 authentic and authentically reconstructed exhibits.

Review of the previous research

The research of toys in Lithuania and other countries is distinguished by the diversity and creative application of research methods.

The first research of Lithuanian toys was published in the journal “Gimtas kraštas”: Adomas Vitauskas described peasant children’s toys (1937a: 65–72; 1937b: 126–132). The researcher drew attention to the fact that toys for boys were made by their fathers. He also observed the influence of historical events, economy reforms on the increase of one or another kind of toys (Vitauskas, 1937b:132). Pelikšas Bugailiškis, Kazimieras Ščesnulevičius, Balys Buračas focused on cowherds’ toys. They described how the cowherds produced, decorated wooden whistles, reeds, tubes (lumzdeliai) and other noise-making toys (Bugailiškis, 1935: 266–273, Ščesnulevičius, 1938: 368–375, Buračas, 1993). Antanas Gricius, discussing the education of peasant children, noted that they did not buy toys (Gricius, 1942: 98–106). During this period, considerable attention was paid to the social, educational and market aspects.

¹ The collected ethnographic material is stored in the archive of the Open-Air Museum.

Lithuanian toys' studies were carried out in the Stefan Batory University in Vilnius occupied by Poland. In their essence, these studies little differed from those carried out in independent Lithuania. In the fourth decade of the 20th century, in the Vilnius area, children's toys were described by the ethnologist Cezarija Baudouin de Kurten-Erenkroicova from the Stefan Batory University (Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowa, 1992–1993: 127). She mentions home-made fabric dolls, wicker and clay toys, wooden horses, whistles produced by the children themselves. All of them the ethnographer summarized as “modest, grey, childish”.

The student Kazimiera Domanievska (Domaniewska, 1937: 38–52) of the University also published an article about children's games and toys in Vilnius surroundings, in which she stated that children usually had home-made toys: fabric dolls, wooden horses, rotating whirligigs (“kaulinės ūžės”), wooden and cord stone slingshots.

In Soviet times, Lithuanian ethnologists did not pay more attention to the studies of traditional toys. For example, the publication “Lietuvos etnografija” of the generalized nature gives several times less space to toys and games than to tangible measures of child rearing, although both games and toys manufacture was expressed by the initiative of the children themselves and creative abilities (Vyšniauskaitė, 1964: 448–464). The fact that in Lithuanian village dominated home-made toys is mentioned by the ethnologists Angelė Vyšniauskaitė (1971: 200–206) and Irena Čepienė (2003: 184–187). Writing about peasant children education, the ethno-pedagogue Romanas Vasiliauskas (1972: 220–230; 1989: 182–186) discussed traditional toys. Toys, according to him, had an important meaning in the development of job skills, encouraging children to work well.

A larger ethnological study about children's toys was published in 1956 by Vytautas Steponaitis in his book “Lithuanian folk games and entertainment”. The book, in addition to games, also describes the toys used in folk, unfortunately, without geographical and bibliographical references. The ethnologist Angelė Vyšniauskaitė also quite modestly contributes to the development of toys' classification by distinguishing children's carriages and sledges according to the method of production into towed and sliding (1959: 307). The ethnologist Pranė Dundulienė (1999: 73) in her book “Family traditions of old Lithuanian village”, written in the 1990s, mentioned the mostly

prevalent rural children's toys: dolls, cowherds' whistles and reeds, clay figures of animals and people.

Summarizing the studies carried out during the Soviet period, it can be said that they were not equivalent to the development of the Lithuanian ethnology. Science was developing fast enough, and the meaning of toy still was a "white spot" for the Lithuanian culture. New opportunities occurred after the restoration of Lithuanian independence, even more intensifying ethnographic field researches.

The ethnographer Juozas Kudirka published the study "Lithuanian sports games" in 1993, but more attention has not been devoted to the means of games or toys. J. Kudirka also studied the production of wooden rocking horses in the villages of Vilnius surroundings. In the article "Čekoniškės' horses" he described toys' masters that produced wooden rocking horses in the 4–8th decades of the 20th century in Prapuolai village (Vilnius district), also revealed the production and decoration of toys, the peculiarities of trade in Vilnius St. Casimir's Fair (2000: 56). Thus, he was the first who discussed the aspect of the toys' market in Lithuania.

The lecturer Renata Jarovaitienė of the Pedagogical Faculty of Klaipėda University analysed the evolution of games and toys in Lithuania Minor (1994: 34–36). Basing on the written sources, ethnographic research of the 15th–17th centuries, she stated that games and toys in the Curonian Neringa, the Pomeranian province, the Western Samogitia were similar. In Lithuania Minor, compared with other regions, children had more toys with which they played with water: paper and wooden boats, water mills, water pistols charged with water, birds folded from water plants. This land was especially popular with skating and sailing with skates. This article proves that the land's relief, natural environment could determine certain specifics of toys.

During the National Revival period also appeared larger-scale works of regional researchers. A distinctive article was written by Almina Blažienė (1989: 20–21). She, basing on the ethnographic material collected in Panevėžys, Šakiai and Kaunas surroundings, described fabric dolls, craftsmen whistles, "ūžės", wooden skates, stick-pulled wheels, small baby carriages, wooden bikes, wooden weapons, wooden horses, paper and wooden boats.

Analysing the customs of life's cycle, also the toys were episodically mentioned. The ethnologist Rasa Paukštytė, discussing the customs of a child's birth, emphasized that a doll helped a girl to strengthen the innate sense of motherhood (1995: 397). Rasa Račiūnaitė in her study about a woman's life in the interwar Lithuania emphasized the role of mother educating children. Toys and games, according to her, helped peasant children to form a lifelike position and ideals (Račiūnaitė, 2002: 75–78).

Presentations of the collections of toys are started to make in museums. They also contributed to the preparation of our classification. Gražina Daunienė reviewed the history of the origin of the collection of clay and wooden whistles of the Kaunas M. K. Čiurlionis' Art Museum, manufacturers of whistles and their production centres, the most popular shapes of clay and wooden whistles (1997: 39–44). In this way, she also has extended the toy market research started by Juozas Kudirka. Even a wider presentation of the collection of toys of the National Museum was presented by Elvyda Lazauskaitė (2001: 8–50). She reviewed various toys classified according to the purpose, use in games and distribution in Lithuanian village from the late 19th to the first half of the 20th century.

In the educational aspect, much place is devoted to a toy and a game in Romanas Vasiliauskas' monograph „Lithuanian folk pedagogy as a phenomenon of socialization of the young generation”. Toys in folk pedagogy he calls the initial stage of social training that helped children to know themselves, to understand the functional purpose of things, to get acquainted with the community's norms of behaviour (Vasiliauskas, 2006).

Old toys are also mentioned by archaeologists. Noteworthy are articles of Povilas Blaževičius (2005: 164–171; 2008: 71–122) and the monograph „The oldest Lithuanian toys” (2011) written on the basis of the archaeological data of the 13th–17th centuries. A toy arrow or spearhead of the 13th–14th century were found in Kernavė and in the same period a toy sword handle in the Vilnius Lower Castle. From the same period, also a toy boat carved from the birch-bark from Kernavė, the production of which does not differ from those that was made by rural children. An axis of a rolling toy wagon, dated to the beginning of the 15th century, was found in the Vilnius Lower Castle, carved in the same way, with an axis which could be made by children in home conditions (2011: 51, 54–55). The data of archaeological toys confirm that the production method of the majority of home-made toys has not changed for long centuries.

Foreign research the history of toys we can distribute into three main groups: 1. Research which reveals the evolution of toys and the characteristic toys of each historical period from prehistoric times to the 20th century. 2. Research designed to the evolution of toy history of any single nation. 3. Research of the history of the origin and production of individual toys.

Works on the history of the global evolution of toys, toys of different periods from the ancient times appeared in the beginning of the 20th century. The historians of German, French, Russian, English and American toys deserved most in this field. The most famous works are the following: English historian N. Jackson's book „Toys of other days” and L. Daiken's book „Children's toys through the ages”, A. Fraser's book „Toy story” (Jackson, 1907; Daiken, 1953; Fraser, 1966), Russian toy historian L. Orshanskij's book „Toys. Toy story, ethnography and psychology” (Оршанский, 1923). The Czech researcher E. Hercík presented the toys of different nations and various periods stored in different museums of the world (Hercík, 1952). The history of toy evolution in the world from the ancient times is reviewed in the book „Children's toys of bygone days” of the famous German historian K. Grober (Gröber, 1928). Also significant are books of the American toy historians: D. Foley's „Toys forever” and G. White's „Ancient toys and their base” (Foley, 1962; White, 1971).

In the middle of the 20th century, more works have appeared, in which children's toys of individual nations were discussed. A comprehensive monograph about toys of the Polish nation was written by T. Severin. In this book, he discussed the history of the origin of Polish toys and their evolution from the ancient times, as well as the main centres of wooden and clay toys made in Poland and their paths of spread (Seweryn, 1960). K. Fritsch and M. Bachman's book „Illustrated toy story” depicts the rise of German toys and their main production centres (Fritsch, Bachmann, 1968). A catalogue of clay and wooden toys of the Ukrainian nation, classified according to production sites, is composed by M. Kompaneic (Компанейц, 1980). G. Dain's book „Russian toy” provides a comprehensive, richly illustrated material on the characteristic history of toys of the Russian people, their production sites and producers from ancient times to the middle 20th century (Дайн, 1987). Eva Panchuhova's book „Wooden folk toys” reveals the history, the main production centres and classification of wooden toys of the Slovenian folk (Panchuhova, 1988). The examples of Estonian folk toys are presented in

R. Piiri's booklet „Estonian folk toys” (Piiri, 1989). Belarusian clay toys are presented in M. Rzavucki's book „Belarusian clay toy” (Ржавуцкі, 1991).

Researchers of foreign countries also analyse individual toys or the history of their production centres. Rozova's book „Bogorodian toy and sculpture” is dedicated to the manufacturers of toys in the Bogorode village near Moscow, which presents one of the most famous Russian toy production centres where figurative and moving wooden toys were manufactured (Розова, 1970). R. Thiele and K. Haase's book „Table games” analysed the history of the origin of puzzles, other table games and their production not only with their illustrations, historical pictures, but also with drawings of their manufacture (Thiele, Haase, 1988).

Foreign researchers gave much attention to the research of toys; therefore, this review provides only a part of the works which were used when writing the dissertation.

Originality and relevance of the research

This is the first scientific work investigating the Lithuanian rural children's toys from the late 19th to the first half of the 20th century, and the second work after Povilas Blaževičius' monograph „The oldest Lithuanian toys” about toys in Lithuania in general.

The dissertation focuses on the subject itself – toys of the researched spread throughout the different Lithuanian museums, as well as toys' iconography and the associated historical, archival and other material. The latter expanded and deepened by the field research specifically conducted for this dissertation, during which not only were collected and reconstructed the toys themselves, but also questions were raised, who and how produced children's toys and how children played with them.

For the first time in the literature of Lithuanian ethnology, there was created the classification of Lithuanian toys by their purposes. This classification has revealed the main features of the Lithuanian toys.

The toy research revealed a playing child and his world of games, his imagination and creation space. Thus, the research of traditional children's toy tests should be useful and relevant not only for researchers in various fields of science, but also for research in the fields of science that deal with children's teaching, education, and culture of cognition.

In the 4th decade of the 20th century, toys already had been started to realize as an important part of the culture, forming children's national identity. At that time, initiated were more than one project of the traditional toys revival, which were stopped by Lithuanian occupation at their beginning. This dissertation enables to continue the revival of traditional toys' initiatives not only to recognize traditional Lithuanian rural toys, but also to develop them on the basis of the former tradition. Continuing the old traditions, enriching them with new ideas, samples of the old toys can be used by folk artists of various areas.

The performed research will contribute to the dissemination of traditional toys in museums' educational programs, children's teaching and educational institutions where they will be able not only to get acquainted but also to learn to play with the copies of traditional toys. On the basis of these studies has already developed the educational traditional toys' exposure in the Open-air Museum.

This study allows comparing Lithuanian toys with the toys of different cultural periods of other nations. The started research of toys will be significant in the continuation of this theme in the future research.

The structure of the dissertation

The dissertation consists of an introduction, four chapters of enunciation, conclusions, references, and lists of illustrations.

The first part of the dissertation is devoted to the study of the general issues of toys. There are presented specifics and intentions of the research of a toy as an object. Highlighted are the social aspects of a toy: toys' distribution in different social layers in the period under research. Presented are the aims of the interwar Lithuania in order to support the development of Lithuanian toys, assessing their contribution to the formation of Lithuanian identity.

The researched toys from the late 19th to the first half of the 20th century by classifying them according to the purpose are distinguished into three groups: sound, moving, non-moving toys. Each of these groups is discussed and analysed in a separate section of the dissertation.

To sound toys devoted is the second part of the dissertation by structuring toys according to how the sound is produced: noise-making, blown, and stringed toys. These three groups of toys are further distinguished according to shape or material.

The part discussing moving toys distinguishes nine groups according to the movement mechanism: inertia-propelled, pull along, pendulous, rotating, rolling, toys on swings, mills, weapons and vehicles.

The final part discusses non-moving toys, which include eight groups distinguished by the shape of a toy: animals, dolls and sculptures, toys resembling work tools, household objects, furniture, puzzles, clothing and footwear, toys resembling buildings and structures.

The dissertation concludes with conclusions, references, and lists of illustrations.

Defensive statements

1. Classification of traditional toys according to the purpose of a toy best reflects the most typical features of Lithuanian rural children's toys. According to this classification, three main types of toys are distinguished: sound, moving, non-moving toys.
2. Due to weak commercial and economic relations, the rather isolated way of living, in Lithuanian village until the middle of the 20th century dominated home-made toys which children usually made themselves. Therefore, the research of toys reveals a child's imagination and creation world.
3. Although during the inter-war period there appeared the first centres of toys' manufacture, in Lithuania, unlike in European countries, they have not grown into large-scale centres producing only toys. Toys were generally produced by craftsmen, mostly potters and folk artists, and the manufacturing of toys was an additional source of income to them.
4. Archaic shapes are characteristic of Lithuanian toys, linking them with the public culture of primeval people.
5. Children's toys are an integral part of national culture, reflecting the common historical, economic and cultural situation.

I. A TOY OF THE LATE 19TH – THE FIRST HALF OF 20TH CENTURY AS OBJECT OF ETHNOLOGY RESEARCH

I.1. IMPORTANCE OF THE RESEARCH OF THINGS IN ETHNOLOGY

The first part of the introduction states that the dissertation is designed for research of toys *as objects*. Whereas, sciences of these days' ethnology and anthropology focus more on processes of research, a strategy of this dissertation requires an additional argumentation, i.e. rethinking and expansion of concept of the thing. Thereto favourable direction of the humanity returning to the things (E. Husserl, M. Heidegger, M. Merleau-Ponty), and they influence phenomenological anthropology (M. Jackson). Return to the things is understood as enabling return to authentic being.

The traditional ethnological concept of a thing, first of all, pays attention to shape, material and method of manufacture, tools used for manufacture, peculiarities of decoration, purposes of use of a thing, location of storage. It is also intended to understand, how the same thing and its purpose were understood by human being who had it.

This dissertation attempts to expand the boundaries of ethnology reconsidering and adjusting the concept of a thing. In this way, ethnology acquires features of anthropology, thus it intends to maintain the closest possible contact of toy with a child, who created it and played with it.

A toy as an object distinguishes for creativity. Research has shown that the major toy manufacturers in Lithuanian village were cowherds, so the toys uncover for us the initial children's creativity and imagination. On the one hand, we can talk about economic backwardness of rural Lithuania, because of which almost were not purchased toys and longer than in other countries remained the oldest home-made toys. But on the other hand, the shortage of toys created favourable conditions for children's creativity.

For children creating human and animal figures, dominated generalized forms, when more realistically was highlighted only the most characteristic feature of the figure. These figures remind a style of visual art figures of the Stone Age. Rural children learned to make toys from each other or they were taught by adults. Therefore, rural children are naturally produced such toys, which have been passed down from generation to generation. The remained old toys show that some things used by primeval people remained, because children played with them. Therefore, the dissertation

researching old children's toys in relatively late period, distinctively communicates with culture of the earliest times.

I.2. THE SOCIAL ASPECTS OF A TOY

Lithuanian children's life differs depending on social status of their family. In the late the 19th –the first half of the 20th century the most of the Lithuanian people lived in villages or small towns and their main source of income was agricultural activity. Toys were produced in traditional peasant family for the smallest, do not consumed special tools or materials. Toys were made from dough, spinning tow taken out wool or flax bunch or made a doll, threshing rye, laced straw toys from slaughtered pig's bladder or goose's larynx made rattle, and from goose's sternum produced jumping goatling. Most of girls under 3 years already had the first fabric doll. Only wealthy peasants sometimes used to buy a doll or a head of doll for small girls. Almost a quarter of peasant children (26,47%) had the purchased toys. More attention was paid to senior children (3–6 years). About a half of senior peasant children (55.14%) had the purchased toys. Even 45.58% of cases the first toys were already made by children themselves from various materials that they found in their own environment. 7–14-year-old children usually shepherded. When shepherded, children shared experience with each other, learning to produce the toys (88.23% of cases).

Craftsmen paid more attention to the toys. They not only made them by themselves, but also bought. Craftsmen children under three years had the purchased toys twice as many than peasant children (55.14% of cases); considerably more in 3–6 age group (78.94% of cases) and almost the same number of 7–14 age group (47.36% of cases). Craftsmen children made toys themselves far less often than peasant children (3–6 age group, 39.47%; 7–14-year-old – 84.21% of cases). More toys had children which parents manufactured toys.

Comparing with peasants and craftsmen families, public servant families were pretty scanty. They during the interwar period grew average only 2–4 children. Most of public servant paid considerable attention to children's education, therefore they bought more toys. Children of public servants of all age groups had the purchased toys (100%), therefore there was a little need to produce them by themselves. That was done only by 20% of 3–6-year-old and 40% of 7–14-year-old children. Their toys comparing with peasants and craftsmen children were not related to parents' employment or occupation.

I.3. IMPORTANCE OF A TOY FOR NATIONAL IDENTITY FORMATION

In the first part of the 20th century, in the modernizing Lithuanian culture, national identity was developing alive: on the one hand, the Lithuanian cultural heritage was taken over, on the other hand, a new Lithuanian culture was created, meeting the needs of time. It should be noted that in the projects of national identity formation, a specific attention was paid also to toys. After the declaration of Lithuanian independence and the intensification of economics of the Republic of Lithuania after the First World War and the wars of independence, concerns were raised also to the industry of toys. In the fourth decade of the 20th century, the number of Lithuanian toys in the Lithuanian market increased. Their production was stimulated by the Home Industry Affairs Commission established by the Chamber of Agriculture, and the „Marginiai” cooperative which was organized for the production and sale of various folk crafts. Samples of Lithuanian toys were exposed also in global exhibitions of folk crafts.

I.4. CLASSIFICATION PRINCIPLES OF TOYS

The classification of numerous arrays of toys was collected during the research – it is itself the objective of this dissertation. The classification intends to understand the current array and thereby to help those who are looking for descriptions and research of a particular toy.

The books designed for toys of other countries usually classify them by the principle of the chronological development of toys (Sewerin, 1960, Hereik, 1952, Gröber, 1928; Fraser, 1966). Another common basis of the classifications of toys is the material of which a toy is made (Lewinska, 1980, Ржавуцки, 1991, Компанейць, 1980, Перевезенцева, 1980, Дайн, 1987). In rare cases, toys are classified according to what they depict (Piiri, 1989, Lazauskaitė, 2001) or by their purpose (Daiken, 1953). The use of toys in different games is based on the classification of the Lithuanian archaeological 13th–17th centuries’ toys, suggested by the archaeologist Povilas Blaževičius (Blaževičius, 2011).

Classifying sound generating toys, widely reviewed was the globally spread Curt Sachs’ and Erich Hornbostell’s classification of musical instruments, as well as Marija Baltrėnienė and Romualdas Apanavičius’ research of Lithuanian folk music instruments.

During the ethnological research designed for this dissertation, the toys were collected together with memories, stories of the presenters, how a toy was used. In order

to preserve the unity of the things and memories collected, the objective was risen to create a classification of Lithuanian toys of the late 19th – first half of the 20th century, based on the toy characteristic which is essential for a child and attracts most attention of a child: the sound generated, the movement of a toy, or the figure of a toy. According to their features, all toys known until now are classified into sound (idiophone, blown and stringed), moving (inertia-propelled, pull along, pendulous, rotating, rolling, toys on swings, mills, weapons and vehicles) and non-moving toys (animals, work tools, household objects, furniture, buildings and structures, dolls and sculptures, clothing and footwear, puzzles). Three main chapters reveal the specifics and diversity of the toys researched.

II SOUND TOYS

Sound toys span three toy sub-groups which differ according to how the sound is produced: 1. noise-making toys; 2. blown toys; 3. stringed toys. Unlike other objects, these things can be identified not just as children's toys, but also as work tools, signalling and musical instruments, or even works of art. These types of toys are further distinguished according to shape and material. In the collections of Lithuania's museums it is blown toys that make up the largest group: clay (78.86%) and wooden (18.34%) whistles; much fewer noise-making toys – rattles and clackers (2.57%); and least of all – stringed toys, such as bladder bows and violins (0.22%).

II.1 THE NOISE MAKING TOYS

The **noise-making group** of toys includes rattles and clackers. These toys create a sound when their components come into contact with one another. Home-made rattles and clackers were widespread in all of Lithuania, except Lithuania Minor where the bought version of these toys dominated.

In Lithuanian villages parents, older children and crafts people would make rattles for their young children from pig bladders, goose gullets, or they could be made from clay, carved or ground down from wood, or bent into shape from a piece of tin. A clacker is a wooden instrument consisting of moving, noise-making parts. They can be divided according to their shape into tabular, hammer-shaped or roller-shaped. It was mostly herders who made themselves clackers for their own entertainment or for work.

II.2 Blown toys

Blown toys include figurine whistles and pipes. Blown toys create a sound when air is blown into a hollow pipe which has holes through which the air can escape. Figurine whistles are divided according to their shape: human, animal, bird or other. They are known right across Lithuania, yet the main manufacturing centre of this type of toy was in the Samogitian region. Of those clay whistles that appear in the collections of Lithuania's museums, the most popular figure portrayed was farm animals (46.77%) and birds (27.83%), while among the wooden whistles most popular were birds (69.18%) and farm animals (19.49%). In the Lithuanian villages, *clay figure whistles* were modelled or made based on a mould by potters, crafts people and merchants who wished to add variety to their products and thus attract more customers. They would also be made by poorer village and townspeople, not just men but women as well, searching for an additional source of income. Copying the bought variety, village children, usually herders, would also make their own whistles. *Wooden figurine whistles* were widespread in all of Lithuania yet they were most popular in Samogitia where they would be carved by *dievdirbiai* (religious statuette wood carvers). They would carve them from a plank of wood or be ground down by wood carvers and turners, as well as *dievdirbiai*, who were looking for an additional source of income, or village children. Differently to figurine whistles, blown pipes can be divided according to the material they were made from – wood, clay, feathers or straw. Blown pipes were popular in all of Lithuania. They are closely related to herders' entertainment and work. The most popular were wooden whistles made by a majority of village children. Blown pipes stayed around longest in eastern and south eastern Lithuania where herders herded animals for the longest time. Bought pipes were more common among children who lived in towns or closer to larger cities. Wooden pipes could be made from osier, willow, alder, ash, nutwood, black alder, sorb-apple or pine branches, by twisting, burning or boring out the heart of the wood, or by simply twisting the bark into shape. Herders would learn how to make wooden or bark blown pipes from one another.

Clay pipes were similar to wooden whistles and pipes. Clay whistles and pipes were made and sold by potters and other crafts people. Many village children would make their own clay whistles and pipes, while bought pipes were more common amongst children who lived in the towns or closer to the larger cities. In winter village children

would more often use feather and straw blown pipes. A feather pipe could be made from a goose's wing feather shaft. A straw pipe would be made from a rye or wheat straw with its insides sucked out.

II.3 Stringed toys

Stringed toys make a sound when one or more strings are vibrated. They are divided according to their shape into bladder bows and violins. Older village children would make themselves these stringed toys, often herders. Village children would make their bladder bows from a simple bow bent from a flexible nutwood or willow branch, tightening the ends with a linen string, or sometimes animal guts or wire. The bow strings would be rubbed with tree resin or wax to make them more slippery. They would make a rattle from a pig or another animal's bladder, adding a few peas or beans, blowing it up like a balloon, tying the end and drying it. The bow or *smičius* that was used to drag along the bow string could be a small bow tightened with a tuft of horsehair or a file, or scraper, made from a piece of wood with its surface engraved with small grooves. Toy violins were known throughout all of Lithuania, yet only the odd village boy would make one for himself. It would be a copy of a regular violin, or a "child's violin" where an inflated animal's bladder filled with peas would be placed under the strings.

III. MOVING TOYS

Moving toys span nine toy groups. In the collections of Lithuanian museums, the most numerous group is forms of transport (32.9%), rolling toys (14%), pull-along toys (12.4%), weapons (12.4%), somewhat fewer inertia-propelled toys (11.3%), mills (7.65%), and least of all – pendulous toys (3.8%), rocking toys (3.2%) and wind-up toys (2.2%).

III.1 Inertia propelled toys

Inertia-propelled toys – spinning tops and their varieties, the *sukutis*, *sparniukai*, *žvirblis*, *ožiukas*. These would be turned on their axis by hand or by pulling a string. The Lithuanian museum collections contain inertia-propelled toys mainly from the Samogitia and eastern Highland areas (Aukštaitija). Spinning tops, a *balanėlė* (small carved stick) or buttons for young children would be made by their father from bone, while older children would make them themselves. A spinning top (*sukutis*) would be made from a cone- or round-shaped head with a small shaft spun by hand or a string. *Sparniukai*

would be carved or shaped from tin, or made from an empty spool, a wooden handle and a piece of string. The *žvirblis* or *vilkas* was a joke-toy spun by string and released into someone's hair. Older village boys would make a *žvirblis* from a small bow bent from a nutwood or willow branch, with the ends tightened with a double string, and a small, light *balanėle* stuck in-between the strings. When the parents would kill a goose for a celebration, they would make a jumping *ožiukas* from the goose's breastbone for a young child.

III.2 Pull-along toys

Pull-along toys moved by being pulled by string or a stick. They resembled people, animals or technical equipment. They are divided according to the way they moved: string-pulled toys or toys with sliding strings or sticks. Pull-along toys were found all over Lithuania, yet most were found in Samogitia and northern Lithuania. They were made by crafts people, parents, and children themselves. String-pulled toys were carved from wood, cut out from a piece of wood or a piece of paper. They would resemble a person or animal with moveable limbs, or sometimes a toy mill whose wings would turn as the string was pulled. Some toys moved as sliding strings or sticks were pulled. Toy wooden blacksmiths became popular from Russia and other European countries. Figurines of people at work or pecking birds would also be made in Lithuania, or timber cutters or someone chopping firewood. Joke-boxes were also known, where certain toy parts moved under a sliding lid which would close the box. They would resemble a person or animal, usually a kind of reptile's head. Some toys moved on a vane that would open and close.

III.3 Pendulous toys

Pendulous toys were various figurines with a weight that would swing like a pendulum. They are divided according to their shape: a figurine of a person with a tool (usually a man with a wooden saw) and animal figurines (mostly hens). Toy figurines with a weight were widespread in all of Lithuania. The museum collections mostly contain toys from eastern Lithuania, where they remained in use the longest.

III.4 Wind-up toys

Wind-up toys are figurines that moved when a barrel-shaft handle was turned. They are divided according to shape: a figurine of a person with a tool (reapers) or a mill

and a person with a tool. Craftspeople would usually make such toys, as well as older village boys with a leaning towards woodwork.

III.5 Rolling toys

Rolling toys can be divided according to their shape: round, cylindrical, bowed and wheeled, and toys with wheels. In the late 19th and early 20th century village children would make wooden, felt and fabric balls. In Lithuanian villages up until the Second World War rubber factory-made balls were mostly owned only by wealthier peasant children. A sphere would be cut from a birch or fir-tree log or cut from a dry piece of wood. Sometimes it would be bound with tin or a metal rim. In those days children would also roll wooden or steel rims. Toys with wheels would often resemble animals – horses, birds or rabbits – or people. Wooden horses with wheels were especially popular, and would be made by farmers or certain crafts people.

III.6 Rocking toys

Rocking toys were aimed at young children. Most often this was a large horse on which a young child could sit and rock backwards and forwards.

III.7 Toy mills

Toy mills can be divided according to how they turned, i.e., by wind or water. Simple toy mills were widespread in all of Lithuania. The Lithuanian museums collection has toys of this sort mainly from Samogitia and Suvalkija. Simple toy mills would be made by village children from a stick with an axle and one or two wings attached, carved from wood or cut from a piece of tin, sometimes cut from paper. Some older boys knew how to carve a mill and join the wings with wooden rattles or clackers, or add moving figurines. Village children would also construct wooden water mills in streams or ditches with swift flowing water.

III.8 Toy weapons

Toy weapons were made as copies of weapons used by adults. According to how they worked, they can be divided into sling (sling-shots and bows) or shooting action (piston and gunpowder fired) toys. The Lithuanian museum collections hold most toys of this type from eastern Lithuania. Village children, usually herders, would make various sling action toys from string or sticks. Bows can be further divided into simple bows and bow guns. To make a bow they would take a nutwood or willow branch with the bark still on, bend it into a semi-circle and attach a piece of string to each end, a *templė* (string

part of the bow). Arrows would be carved from ash wood. A bow gun was similar to a crossbow. It was made from a bow and a wooden stock. Toy guns were similar to real firing weapons. Herders would make piston fired guns from a pipe where the heart of the tree branch would be twisted or carved out, or from a goose wing feather, and a piston which they would make from a little stick. A gunpowder gun would be made from a metal pipe fixed to a wooden browning-shaped stock. Herders would make the metal pipe from a piece of tin or ask a blacksmith to forge one for them.

III.9 Toy forms of transport

Toy forms of transport can be divided according to their means of mobility: land rollers (wheels, scooters, bicycles, cars), winter skaters (sleds, ice-skates), water transport (boats) and air transport (planes). These types of toys were popular all over Lithuania. Toy forms of transport were usually boys' toys which they would make themselves. Sometimes the toys themselves or their parts would be made by the parents, blacksmiths or crafts people.

IV. NON-MOVING TOYS

Non-moving toys make up eight groups, according to the shape of the toy. Most popular in the Lithuanian museum collections are animals (36.4% of all non-moving toys), dolls and sculpturettes (18.4%) and toys resembling work tools (15.8%). Somewhat rarer were household objects (9.1%), toy furniture (7.3%) and puzzles (6.8%). The rarest non-moving toys were clothing and footwear (4.2%), and toys resembling buildings and structures (2%).

IV.1 Animal toys

Animal toys can be divided according to animal types: birds, farm animals, wild animals and reptiles. Animal toys differed according to whether they were hanging or free-standing toys. The Lithuanian museum collections feature these types of toys from all over Lithuania. Hanging birds sometimes resembled forest birds with out-stretched wings. Hanging toy birds could be made from egg shells, woven from straw or carved from wood. These types of toys would be hung above a young child's cradle or above the table as a decoration during family and calendar celebrations. Free-standing birds would be made from clay, woven from reeds, carved from wood or made from plaster or metal poured into moulds. Children played with farm animal, wild animal and reptile toys as well. Parents would make these sorts of toys for their youngest children, while

older children could make them themselves, or crafts people would make them from clay, carve them from wood, use moulds, or sew them from fabric scraps.

IV.2 Toy work tools

Toy work tools are divided according to their function: wood processing tools; farming tools; grain harvest, cleaning, threshing and grinding tools; linen processing tools; spinning and weaving tools; and washing and ironing tools. The Lithuanian museum collections contain toys of this sort from all over Lithuania. Toy wood processing tools included knives, axes, saws and grind-stones. In the late 19th–early 20th century it was usually village children who would carve these items from wood. Toy farming tools, such as shovels, harrows, ploughshares and ploughs would be made from wood or sometimes even iron. Children also happily played with grain harvest, cleaning, threshing and grinding tools that would be either made by crafts people or themselves, as well as wooden hoes, flails, rollers, thrashing machines, pitchforks, winnows and querns. Toy linen processing tools that included brakes, scutchers and brushes were rather rare, and only the collection of one master is known. Toy spinning and weaving tools were usually spinning wheels, swifts, winders, thread-winders, warpers and weaving looms made by the odd older boy or crafts people. Children and crafts people would make toy washing and ironing tools, such as flailers and rolling-pins.

IV.3 Toy household objects

Toy household objects can be divided according to their purpose and included dishes, food preparation tools, baskets, money-boxes and boxes. Parents, children and some crafts people would make them from clay, wood and straw. Toy dishes included cups, jugs, troughs and woven containers. In the period being researched only the rare village child would have glasses, porcelain cups, plates or other dishes manufactured in factories to resemble real dishes. Small toy baskets would be woven by both village children and some crafts people from osier (cane), nutwood chips or roots, or pine sapwood. Girls' favourites were toy food preparation tools: peelers, butter churns and sieves. Money-boxes would be made from clay or wood for saving money. Toy wooden or bark boxes were used by village children to store small objects.

IV.4 Toy furniture

Toy furniture can be divided according to purpose into cradles, beds, tables, benches, sofas, chairs and cupboards. Toy furniture resembled the furniture used by

peasants or manufactured by wood masters and factory-made furniture from the 19th century to the 1930s. Parents, older children and some crafts people would make toy furniture objects for younger children.

IV.5 Toy buildings and structures

Toy buildings and structures can be divided according to houses, huts, farm buildings, churches, mills, wells and gates. They would be made by parents, older children and crafts people. The Lithuanian museum collections contain these types of examples from eastern Lithuania. Children would make houses from clay, hammer them together from sticks or weave them from osier twigs. The walls would be covered with turf or moss, woven twigs and straws, and sticks would be used to make the roof. During craft classes at school, children would learn how to make paper model houses. There were also complex houses made by toy-master Klemensas Misiūnas (b. 1884), known as the creator of Lithuanian doll-houses. Whilst playing, older boys would construct houses, huts or tents into which they would crawl and play. Children also played with toys resembling a barn, stockyard, granary and other farm buildings. They would also play with wooden and clay model churches. Clay or wood-carved model mills, wells and gates were also popular toys made by children.

IV.6 Dolls and sculputettes

Dolls and sculputettes were divided according to their shape. Dolls could be made from dough, fabric scraps, straw or wood, while free-standing sculputettes could be made from clay, wood or metal. Another souvenir doll functional sub-group can also be distinguished. The Lithuanian museum collections feature dolls and sculputettes from various locations in Lithuania. Dolls would resemble a baby or young child, often a girl. They would be made by the parents or crafts people, while older girls would make them themselves. Mothers would make toys from dough and bake them along with the daily bread, or fathers, upon returning from town, would buy dough dolls that would serve first as toys and later as edible goodies. Fabric dolls would be made by mothers, grandmothers or seamstresses. Older girls would sew their own dolls. In the late 19th century some village girls had fabric dolls with porcelain heads. Girls would make straw dolls themselves. Some would wrap a handful of straw with a scarf, others would plait a figurine, draw on facial features and dress them with clothes made from paper or sewn from fabric. Wooden dolls would be made by parents, older boys and crafts people for

younger girls. Older girls would make their own wooden dolls from a stick or wooden spoon, tying a scarf on the “head” or wrapping it up like a baby.

Sculpturettes were free-standing figurines resembling people used in children’s games. Village children and crafts people would make them from clay, carve them from wood or assemble them from natural materials. Crafts people would make them from plaster or metal using moulds. It was usually girls who made clay doll sculpturettes, while boys would make soldiers, concentrating only on the main external features. More precise clay sculpturettes would be fired and sold by crafts people. Herders and some crafts people, usually *dievdirbiai*, would carve wooden soldiers. Village boys would accentuate only the most characteristic external features, while crafts people made and painted their figurines to look more life-like. Village children and crafts people would also make sculpturettes from pine cones and moss. Some would resemble an old man with a walking stick or armful of firewood, others resembled Father Christmas. Crafts people would also make footballers or soldiers from lead. The Marginiai Cooperative Company encouraged crafts people and artists to create souvenir dolls wearing national costume. The artists Konstancija Petrikaitė-Tulienė, Domicelė Tarabildienė and Petras Tarabilda also created Lithuanian dolls. They were a great success at the 1939 World Expo in New York (Štavičiūtė, 2007: 263).

IV.7 Clothing and footwear

Clothing and footwear make up separate sub-groups. They could be the miniature clothing and footwear of dolls, and not separate toys as such. The museum collections contain mostly such items from western Lithuania. Clothing was divided according to the gender of the doll, whether it was male or female. This type of clothing was sewn, knitted or cut out from paper for young girls by the parents, made by the girls themselves or made by crafts people. Women’s clothing resembled the actual clothing worn by women during that time – a scarf, shift, skirt, dress, apron, vest and head covering, while men’s clothing was just a shirt and pants. Toy footwear is divided into simple leather or reed wrap-around foot coverings (*nagines* or *vyžas*), clogs or shoes, i.e., the type of footwear people actually wore in the 19th–early 20th century. Toy footwear would be used on dolls as well as a room decoration. Parents, older children and some crafts people would make them for younger children from wood, leather or fabric.

IV.8 Toy puzzles

Also popular were toy puzzles – objects that could be dismantled that were made by village boys (usually herders) or some crafts people. Depending on the material they were made from, they are divided into wooden, wire or string toys. Wooden puzzles were square figures constructed from sticks or pieces of wood. Inter-locking figures from wire were also popular. When there was no wire available, herders would make puzzles using two buttons, a piece of string and a *balanėlė* (small carved stick): the two buttons would be strung onto the string, which would be folded and inserted through the three holes in the ends and centre of the *balanėlė*. The piece of string would be strung through the holes until the buttons came loose. More than any other toy, puzzles would help develop the mind and logical thinking. They were known throughout all of Lithuania, yet it was mostly just the odd child who would make one themselves.

2. CONCLUSIONS

1. Lithuanian rural toys from the late 19th to the first half of 20th century are distinguished by their significance: a relation of a toy with a certain play activity is incomparably more important than its decorativeness.
2. The classification of toys according to the purpose showed that in the Lithuanian village there were spread three types of toys: sound, moving, and non-moving toys – related to the games of the corresponding type.
3. In the Lithuanian village, during the period of research home-made toys were widespread, and the social research of toys has shown that among peasant children, unlike craftsmen and public servant children, purchasable toys were very rare. Due to the higher economic backwardness, the peasant farm's isolation, archaic homemade toys remained longest in the areas of the Eastern Lithuanian region.

Various materials at hand were used for manufacturing of domestic toys; therefore, they were simple, one-day, unsteady.

4. In Lithuanian villages, the children were the main manufacturers of toys. The adults manufactured toys usually only for the youngest. Thus, the research of toys from the late 19th to the first half of the 20th century opens the unfamiliar world of a playing child of that time, his imagination and creativity.

5. Ideas of toy manufacture were taken over by kids from each other or they were instructed by adults. Therefore, toys produced by children are a part of traditional culture. The features of archaic culture are characteristic of rural children's toys: figures of generalized, minimally realistically highlighted shapes; a reserved form highlighting their decoration; noise-making toys, close to the objects of the magical purpose of early cultures.
6. The tradition of old toy manufacture was continued also by some craftsmen, mostly potters and folk artists; therefore, pottery and wooden craft toys were spreading. The toys manufactured by craftsmen were also characteristic of the playful purpose; however, they paid more attention to the manufacture method of a toy, realistic shapes of figures, decoration; therefore, their toys distinguished not only by durability and longevity, but also by loveliness. During the interwar years, the first small toy manufacture centres had appeared, mostly in the areas of the Samogitian region – Kuršėnai, Vieکشniai, Telšiai, Kražiai, etc. Tailor-made toys were widely known only in the Klaipėda region, and throughout Lithuania they pushed out home-made toys only after the Second World War.
7. In Lithuanian villages, from the late 19th to the first half of the 20th century, the existing culture of toys manufactured by children was regulated by the needs and opportunities of the children themselves. By that, it was radically different from the later periods when home-made toys were changed by bought, tailor-made toys; the creation of children's toys was taken over by the adults. It should be noted that the movement of Lithuanian toys' creation during the interwar period renewed the traditional toys, but it already could not revive the tradition when toys were produced by children themselves.
8. Despite the recovery movement "Lithuanian toys" arisen in the fourth decade of the 20th century, the changing economic and cultural environment has led to the common "Europeanization" of the Lithuanian as well as rural toys, a part of traditional toys converting to souvenirs. However, the slow pace of urbanization and the country's economic situation have determined the longer domination – even to the middle of the 20th century – of homemade toys in Lithuanian than in the neighbouring European countries.

Ivadas

Disertacijos problema

Disertacijoje keliami iki šiol nepakankamai vertinti žaislo reikšmės Lietuvos kaimo kultūroje problema. Sovietiniu laikotarpiu etnologijos mokslas žaislą laikė nereikšmingu, nevertu būti tyrimo objektu. Tarpukariu buvo atkreiptas dėmesys į senuosius vaikų žaislus, jie pradėti rinkti, aprašinėti, sudaryta apklausos anketa. Patys žaidžiantys vaikai pakliuvo į etnografų ir kraštotyrininkų nuotraukas. Tradiciniai kaimo vaikų žaislai ir žaidimai susilaukė ir to laiko pedagogų dėmesio. Tarpukario metais senoji žaislų kultūra buvo gyvastinga, pačių vaikų palaikoma, ir kraštotyrininkai neturėjo problemos ją fiksuodami. Tačiau ilgainiui ši namų darbo žaislų kultūra sunyko, ir etnologai nebegalėjo su ja tiesiogiai susidurti, iš dalies ir dėl to nebuvo jai skirtų tyrimų. Norint pagrįsti žaislo reikšmę, reikia įrodyti egzistavus tradicinių žaislų kultūrą, atskleidžiant jos būdingus bruožus.

Disertacijos objektas

Disertacijoje tiriami XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo vaikų žaislai, jų gamybos ir naudojimo aspektai.

Disertacijos tikslas ir uždaviniai

Disertacijos tikslas: ištirti kaimo vaikų žaislus ir jų reikšmę XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės Lietuvos kultūrai. Šio tikslo įgyvendinimui išsikelti keturi uždaviniai:

- 1) Atskleisti lietuviškų žaislų įvairovę ir jiems būdingus bruožus, sukuriant žaislų paskirtimi pagrįstą klasifikaciją ir išskiriant žaislų tipus.
- 2) Ištirti atskirų žaislų gamybos ir kūrybos procesą, konstrukcijų ir puošybos ypatumus, kilmę ir paplitimą, žaidimo jais būdus.
- 3) Parodyti žaislo reikšmę vaiko ugdymo ir saviugdų procesuose, išryškinant kūrybiškumo aspektą. Išskirti lietuviško žaislo svarbą stiprinant tautinę tapatybę.
- 4) Apibūdinti žaislo socialinius aspektus, aptariant valstiečių, amatininkų ir tarnautojų šeimų skirtumus.

Metodiniai tyrimo principai

Siekiant sutelkti disertacijos objektą, užpildyti jo spragas, pasitelkta lauko tyrimų metodologija. Lauko tyrimai atlikti derinant kiekybinius ir kokybinius tyrimo metodus, taikant stebėjimo, laisvo pokalbio, struktūruoto ir pusiau struktūruoto interviu pagal klausimyną „Žaislai ir žaidimų priemonės“ (Pliuraitė, 1989: 16-19), formas. Aptikti žaislai buvo fotografuojami ir piešiami, fiksuojami pateikėjų pasakojimai apie jų gamybą ir naudojimą.

Dėl tiriamo objekto specifikos – jo neilgaamžiškumo – taikytas lauko tyrimuose naujas rekonstrukcijos metodas, nuodugniai aprašytas straipsnyje „Etnografinių lauko tyrimų specifika: savos žaislų rekonstrukcijos“ (Pliuraitė, 2014). Tyrimo metu žaislų rekonstrukcijas pateikėjai gamino dviem būdais. Pirmuoju būdu gaminant žaislą, pateikėjas buvo stebimas ir fiksuojamas žaislo gaminimas, užduodami papildomi klausimai. Antruoju būdu, pateikėjas vienas gamindavo žaislą, kurį vėliau parodydavo ir papasakodavo, kaip jį gamino.

Pristatant XIX a. pabaigos – XX a. pradžios žaislų įvairovę, kuriant klasifikaciją, naudotas sisteminimo-tipologizavimo metodas. Fiksuojant skirtingos rūšies žaislų ir jų tipų pasiskirstymą Lietuvos žemėlapyje pasitelktas kartografavimo metodas.

Istorinis geografinis ir lyginamasis metodai buvo naudojami analizuojant ir apibendrinant iš įvairių šaltinių, tyrinėjimų, lauko tyrimų, muziejuose ir privačiose kolekcijose saugomų autentiškų žaislų surinktus duomenis. Taip pat lyginant juos su kitų šalių žaislais.

Antropologinis metodas sudarė galimybes vertinti žaislus per žmogaus (konkrečiai vaiko) patirties prizmę, suvokti žaislų kūrimo intencijas ir motyvus, atkreipti dėmesį į patį žaidžiantį vaiką ir jo žaislų poreikį.

Tyrimo šaltiniai

Disertacijoje rėmėmės įvairialypiais lietuviškais žaislus mininčiais šaltiniais: rašytine ir ikonografinė istorine medžiaga, archyvine etnografinė medžiaga, disertacijos autorės lauko tyrimų medžiaga, muziejų kolekcijomis, memuaristika ir periodika.

Seniausias mums žinomas žaislas pavaizduotas XVI a. piešinyje, kurį nupiešė Gardino mieste lankęsis dailininkas Adelhauseris iš Vokietijos. Jis pavaizdavo turtingą moterį su vaiku, kuris laiko rankoje žaislinę lazda su paukščio galva.

Skulptūrinė žaislo forma ir drožyba byloja, kad pasiturinčių miestelėnų mažieji žaisdavo su meistrų padarytais arba iš kitų kraštų atvežtais žaislais (Reklaitis, 1991: 88-97).

Mūsų darbui svarbūs seniausieji rašytiniai šaltiniai siekia XVII a. vidurį. Tai Adomo Olearijaus užrašytas pasakojimas apie medinius lankus, kuriuos ridendavo kaimo vaikai Rusijoje ir Livonijoje (Lepneris, 2003). Taip pat žymaus Vakarų Lietuvos ir Prūsijos etnografo ir istoriko Mato Pretorijus knygoje „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“, kurios rankraštis saugomas Mokslų akademijos Rankraščių skyriuje, paminėti mediniai žaislai – vilkelis, ripka, vėjo malūnelis, su kuriais žaidė kaimo vaikai (LMABRS, F.129-1338/15, p.1867). Istorikas Simonas Daukantas XIX a. viduryje knygoje „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, rašė apie molinius ir medinius švilpukus, sviedinuką, vadintą „pylyne“, kurį darydavo patys vaikai (1976: 478-479). Pramogos ir žaidimų svarbą kaimo žmogui suprato vyskupas Motiejus Valančius. Viename savo pamokslų jis rašė: „Bet dabar, kai žinome, kad nuolatinis darbas išsekina gyvybines jėgas, kad protas po ilgos įtampos būtinai reikalauja poilsio, turime pripažinti, kad, apskritai kalbant, žaidimai ir pramogos, kaip tinkamos priemonės mūsų jėgoms sustiprinti ir prabėgančioms valandėlėms maloniai praleisti, nieko smerktino savyje neturi ir darbšties žmonėms yra priderantys ir reikalingi“ (Valančius, 1989: 34). Valančiaus didaktiniuose apsakymuose randame duomenų apie valstiečių požiūrį į žaislus ir apie tai, kad žaidžiant atsiskleidžia ir neigiami vaikų charakterio bruožai (Valančius, 1972: 305).

Aptariant archyvinius etnografinius šaltinius tarpukario laikotarpiu, pirmiausia minėtinas Balio Buračo indėlis. Jo nuotraukos ir etnografinė medžiaga apie žaislus saugoma Kauno Vytauto Didžiojo karo, Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės, Šiaulių „Aušros“, Lietuvos nacionalinio muziejų archyvuose. Kraštotyrininkas ir muziejininkas B. Buračas ne tik fotografavo Lietuvos miesteliuose per atlaidus, turguje parduodamus žaislus, bet ir savo nuotraukų negatyvų registracijos knygoje, kurios saugomos Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejaus archyve, parašydavo žaislų gamintojų biografijos duomenis, jų žaislų gamybos ir prekybos ypatumus. Ypač vertinga jo užrašyta medžiaga apie dievdirbius ir žaislų meistrus Ambrazą Lučką, Joną Orvidą, Kazimierą Jundulą, Nikodemą Mockų (KVDKM, BBN Nr. 3540, 3537, 3550, 3551, 3556, 3564).

Daugiausia archyvinės medžiagos apie tarpukario piemenukų garsinius ir judančius žaislus surinkta Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyve. Čia saugoma ir Adomo Vaitausko surinkta etnografinė medžiaga bei piešiniai įvairių žaislinių transporto priemonių, kurias padarydavo tėvai vaikams arba patys vaikai (ŠAM, b. 54), Vlodo Martinkaus aprašymas apie piemenų žaislinius ginklus bei jų piešiniai (ŠAM, b. 49). Šiaulių muziejinkai Vincas Vaitiekūnas (ŠAM, b 43) ir Juozas Petrulis (ŠAM, b. 30) daugiausia dėmesio skyrė piemenų muzikos instrumentams, apibūdindami jų gamybos ir naudojimo aplinkybes.

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto archyve saugomas Antano Mažiulio 1937 m. parengtas tautosakos rinkinys „Pasartiškių muzikos instrumentai, muzikantai ir šokiai“ (LTR 1246).

Lietuvos nacionalinio muziejaus Etnografijos skyriaus archyve nemažai vertingos medžiagos apie žaislus, kuriuos darydavo patys vaikai, buvo rasta Emilijos Miltenienės iš Ylakių (Skuodo r.) užrašytuose vaikystės prisiminimuose (NM, F-28-39, F. 28-37). Taip pat Virbališkių mokyklos kraštotyrininkų 1984 metais surinktoje etnografinėje medžiagoje apie vaikų auginimą ir auklėjimą Kupiškio r. Virbališkių apylinkėse randama nemažai informacijos apie tai, kokie buvo patys pirmieji vaikų žaislai, kaip kaime kartu žaidė didesni ir mažesni vaikai (NM, F. 16-35).

Duomenų apie senuosius žaislus galima rasti ir Istorijos instituto etnologų, Vilniaus universiteto Romuvos kraštotyrininkų klubo ekspedicijose surinktoje etnografinėje medžiagoje apie ganymo, kalendorinius papročius, liaudies pedagogiką, kuri saugoma Istorijos instituto archyve ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje. Istorijos instituto archyve daugiausia informacijos apie senuosius kaimo vaikų žaislus galima rasti Etnografinių klausimų lapo Nr. 12, kuris buvo sudarytas 1969 metais ir išsiųstas rinkti medžiagą įvairių Lietuvos rajonų kraštotyrininkams, atsakymuose (IIA b. 215). Juose minimi žaislai, kuriais kaime tapdavo įvairios gamtoje randamos medžiagos, kai kurių daržovių ir augalų vaisiai, taip pat įvairios žaislinės transporto priemonės, kurias žiemą ir vasarą padarydavo tėvai mažiems vaikams ar pasidarydavo patys vaikai. Piemenukų žaislus ir žaidimus su moliniais žaislais Žeimelio apylinkėse (Pakruojo r.) apibūdino kraštotyrininkas Juozas Šliavas, kurio rankraštis saugomas Vilniaus universiteto Rankraščių skyriuje (VUBRS, F. 152-3).

Nemažai vertingos medžiagos apie žaislus galima rasti kraštotyrininkų užrašytuose vaikystės prisiminimuose, kurie saugomi Liaudies buities muziejaus archyve. Ypač vertinga Antano Bielinio užrašyta medžiaga apie piemenų žaislus Švenčionių r. Tverčiaus apylinkėse (LBM, b.4596; b. 10098) bei Agnietės Ambraziejūtės Steponaitienės prisiminimai, kuriuose pasakojama apie mergaičių žaidimus su lėlėmis, taip pat lėlių teatrą, kurį prieš Kalėdas nešiodavo po namus keliaujantys meistrai (LBM, b. 5732). Mokytojas ir muziejininkas Stasys Ankevičius vaikystės prisiminimuose aprašė žaislinį veikiantį malūną, kurį piemenaudamas pats buvo padaręs (LBM, b. 10193). Valentinas Gustainis užrašė senukų, gimusių XIX a. pabaigoje, pasakojimą apie tai, kokie buvo seniausi pirktiniai žaislai Griškabūdžio (Šakių r.) apylinkėse (LBM, b. 10262).

Apie žaislų reikšmę organizuotai vaikų priežiūrai baudžiovos laikais byloja Mikalojaus Katkaus pasakojimas „Balanos gadynėje“ (1989:35). Nemažai duomenų apie labiausiai paplitusius kaimo vaikų žaislus ir žaidimus randame žymių, Lietuvai nusipelnusių žmonių autobiografijose, vaikystės prisiminimuose. Daug vertingų žinių teikia visuomenės veikėjas Jonas Basanavičius (Basanavičius, 1926), Elena Glemžaitė Dulaitienė (Glemžaitė Dulaitienė, 1958), rašytojai Bronė Buivydaitė (Buivydaitė, 1969) ir Pranas Mašiotas (Mašiotas, 1993), istorikė Ona Girčytė Maksimaitienė (Girčytė Maksimaitienė, 1996), kraštotyrininkai Bronius Antanaitis (Antanaitis, 1992), Vladas Statkevičius (Statkevičius, 1992), Vladas Ulčinskas (Ulčinskas, 1995), Emilija Brajinskienė (Brajinskienė, 1997), Leonas Lingvevičius (Lingvevičius, 2005) ir Albinas Batavičius (Batavičius, 2005), teisininkas Leonas Petras (Leonas, 2005) bei kt. Apie Mažosios Lietuvos žvejų vaikų žaislus ir žaidimus XX a. pradžioje – kaulinę ūžę, medinį skritulį, buriavimą su pačiūžomis – rašė Ričardas Pyčas (Richard Pietsch) knygoje „Kuršių Neringos žvejų gyvenimas“ (1982).

Vertingos informacijos apie tarpukario vaikų žaislus suteikė vaikų su žaislais nuotraukos, kurios buvo publikuotos vaikams ir suaugusiems skirtuose periodiniuose leidiniuose – „Šaltinėlis“ (1906-1940), „Vyturys“ (1931, 1935-1940), „Žiburėlis“ (1920-1944), „Jaunasis ūkininkas“ (1932-1940), „Motina ir vaikas“ (1929-1940), „Naujas žodis“ (1925-1933). Taip pat panaudotos nuotraukos iš Marijos Matušakaitės, Giedrės Jankevičiūtės, Dainos Lozoraitis asmeninių albumų.

Labai didelę reikšmę disertaciniam tyrimui turėjo muziejinių eksponatų analizė. Naudojomės XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės žaislų kolekcijomis, kurios saugomos Rusijos etnografijos muziejuje Sankt Peterburge, Lietuvos nacionalinio, M. K. Čiurlionio dailės, Lietuvos dailės, Šiaulių „Aušros“, Telšių „Alkos“, Kėdainių, Mažeikių, Šilalės, Ukmergės, Rokiškio krašto, Upynos liaudies amatų, Klaipėdos universiteto, Pedagogikos fakulteto, Mažosios Lietuvos istorijos, Liaudies muzikos instrumentų, J. Juškų etninės kultūros, Liaudies buities muziejų rinkiniuose.

Pirmasis į muziejų patekęs vaiko darbo žaislinis šautuvas „muškieta“ ir medinės namų darbo pačiūžos saugomi Etnografijos muziejuje Sankt Peterburge, kur juos 1907 metais atvežė muziejaus darbuotojai iš ekspedicijos Lietuvoje. Lietuvos nacionalinio muziejaus rinkinyje daugiausia tradicinių medinių žaislų, pagamintų XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje. Dalį jų muziejus perėmė iš Vilniaus Stepono Batoro universiteto Etnografijos muziejaus, kitus – iš Lietuvių mokslo, Mokslo bičiulių ir Gudų mokslo draugijų rinkinių. Šių žaislų rinkinį papildė XX a. 5-ame dešimtmetyje etnografinėse ekspedicijose rasti mediniai žaislai Suvalkijoje ir Žemaitijoje.

Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje saugoma didžiausia lietuvių liaudies molinių ir medinių švilpukų kolekcija, kuriuos XX a. 3-4 dešimtmečiuose įvairiose vietovėse pagamino puodžiai ir dievdirbiai, medžio meistrai. Lietuvos dailės, Šiaulių „Aušros“, Telšių „Alkos“, Kėdainių, Ukmergės, Mažeikių, Šilalės, Upynos krašto, J. Juškų etninės kultūros muziejuose galima pamatyti vienetinius, įvairių rūšių žaislus, kuriuos XX a. pirmoje pusėje gamindavo ir parduodavo vietiniai meistrai.

Lietuvių tautinės muzikos instrumentų muziejuje eksponuojamos pučiamųjų instrumentų, kuriuos kaimo vaikai mokėdavo padaryti iš medžio šakelės, žievės, šiaudo ar plunksnos vamzdelio, rekonstrukcijos. Klaipėdos universiteto Pedagogikos fakulteto žaislų muziejuje saugomos įvairios medžiaginių „skudurinių“ lėlių rekonstrukcijos, o ir Liaudies buities muziejuje sukaupta gausi medinių piemenų žaislų rekonstrukcijų kolekcija.

Tyrimui panaudoti 1433 įvairiuose muziejuose ir privačiose kolekcijose saugomi žaislai, 80 autentiškų žaislų rekonstrukcijų, 36 archyvuose ir privačiose kolekcijose saugomos nuotraukos, 22 žaislus rekonstruojantys piešiniai.

Pagrindinis disertacijos šaltinis – 1988-2010 m. disertacijos autorės atliktų lauko tyrimų medžiaga². Tyrimai atlikti 54 vietovėse, jie dengia visus Lietuvos regionus. Jų metu apklausti 186 pateikėjai. Surinkta 499 autentiškų ir autentiškai rekonstruotų eksponatų.

Ankstesnių tyrinėjimų apžvalga

Žaislų tyrimai Lietuvoje ir kitose šalyse pasižymėjo įvairove ir kūrybišku tyrimų metodų taikymu.

Pirmieji lietuviškų žaislų tyrinėjimai buvo paskelbti žurnale „Gimtas kraštas“: Adomas Vitauskas aprašė valstiečių vaikų žaislus (1937a:65-72; 1937b:126-132). Tyrinėtojas atkreipė dėmesį į tai, kad berniukams žaislus darydavo tėvas. Jis taip pat pastebėjo istorinių įvykių, ūkio reformų įtaką vienos ar kitos rūšies žaislų pagausėjimui (Vitauskas, 1937b:132). Pelikšas Bugailiškis, Kazimieras Sčesnulevičius, Balys Buračas daugiausia dėmesio skyrė piemenų žaislams. Jie aprašė, kaip piemenys gamino, puošė medinius švilpukus, dūdeles, lumzdelius, kitus garsą sukeliančius žaislus (Bugailiškis, 1935: 266-273, Sčesnulevičius, 1938:368-375, Buračas, 1993). Antanas Gričius, aptardamas valstiečių vaikų auklėjimą, pastebėjo, kad jie neturėjo pirktinių žaislų (Gričius, 1942:98-106). Šiuo laikotarpiu nemažas dėmesys buvo skiriamas socialiniams, edukaciniams ir rinkos aspektams.

Lietuviškų žaislų tyrimai buvo vykdomi ir Lenkijos okupuoto Vilniaus Stepono Batoro universitete, savo esme šie tyrimai mažai kuo skyrėsi nuo atliekamų Nepriklausomoje Lietuvoje. XX a. ketvirtame dešimtmetyje Vilniaus krašto vaikų žaislus rašė Stepono Batoro universiteto etnologė Cezarija Boduen de Kurtenė-Erenkroicova (Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowa, 1992-1993: 127). Ji mini namų darbo medžiagines lėles, pačių vaikų pasigaminamus pintus ir molinius žaislus, medinius arkliukus, švilpukus. Visus juos etnografė apibendrina kaip „kuklius, pilkus, vaikiškus“.

Šio universiteto studentė Kazimiera Domanievska (Domaniewska, 1937: 38-52) taip pat paskelbė straipsnį apie vaikų žaidimus ir žaislus Vilniaus apylinkėse, kuriame teigė, kad vaikai dažniausiai turėjo namų darbo žaislus: medžiagines lėles, medinius arkliukus, sukamuosius vilkelius, kaulines ūžes, medines ir virvelines akmenukų laidynės.

² Surinkta etnografinė medžiaga saugoma Lietuvos liaudies buities muziejaus archyve

Sovietmečiu tradicinių žaislų tyrimams Lietuvos etnologai neskyrė didesnio dėmesio. Pavyzdžiui, apibendrinto pobūdžio leidinyje „Lietuvių etnografijos bruožai“ žaislams ir žaidimams skirta kelis kartus mažiau vietos negu materialiosioms vaikų auginimo priemonėms, nors tiek žaidimuose, tiek žaislų gamyboje reiškesi ir pačių vaikų iniciatyva ir kūrybiniai gebėjimai (Vyšniauskaitė, 1964: 448-464). Kad Lietuvos kaime vyravo namų darbo žaislai, mini etnologės Angelės Vyšniauskaitė (1971: 200-206) ir Irena Čepienė (2003: 184-187). Rašydamas apie valstiečių vaikų auklėjimą tradicinius žaislus aptarė etnopedagogas Romanas Vasiliauskas (1972: 220-230; 1989: 182-186). Žaislai anot jo, turėjo svarbią reikšmę ugdant darbinius įgūdžius, skatinant vaikus gerai dirbti.

Stambesnė etnologinė studija apie vaikiškus žaislus buvo 1956 metais publikuota Vytautas Steponaičio knyga „Lietuvių liaudies žaidimai ir pramogos“. Knygoje be žaidimų aprašomi ir liaudyje vartoti žaislai, deja, be geografinių ir bibliografinių nuorodų. Gana kuklus ir etnologės Angelės Vyšniauskaitės indėlis kuriant žaislų klasifikaciją – vaikų vežimėlių ir rogučių skirstymas pagal gamybos būdą į traukiamuosius ir stumiamuosius (1959: 307). Etnologė Pranė Dundulienė (1999: 73) apie 1990-uosius rašytoje knygoje „Senieji lietuvių šeimos papročiai“ paminėjo labiausiai paplitusius kaimo vaikų žaislus: medžiagines lėles, piemenukų švilpukus ir dūdeles, molines gyvūnų ir žmonių figūrėles.

Apibendrinant sovietmečiu atliktus tyrimus, galima teigti, kad jie nebuvo tolygūs Lietuvos etnologijos vystymuisi. Mokslas vystėsi pakankamai sparčiai, o žaislo reikšmė Lietuvos kultūrai tebebuvo „balta dėmė“. Naujos galimybės susidarė atkūrus Lietuvos nepriklausomybę dar labiau suintensyvinus etnografinius lauko tyrimus.

Etnologas Juozas Kudirka 1993 m. išleido studiją „Lietuvių sportiniai žaidimai“, tačiau žaidimų priemonėms ar žaislams didesnio dėmesio nebuvo skirta. J. Kudirka taip pat tyrinėjo medinių supamųjų arkliukų gamybą Vilniaus apylinkių kaimuose. Straipsnyje „Čekoniškių arkliukai“ jis aprašė žaislų meistrus, kurie XX a. 4-8 –ame dešimtmečiuose Prapuolų k. (Vilniaus r.) gamino medinius supamuosius arklius, taip pat atskleidė šių žaislų gamybos ir puošybos būdą, prekybos ypatumus Vilniaus Kaziuko mugėje (2000: 56). Taigi Lietuvoje jis pirmasis aptarė žaislų rinkos aspektą.

Klaipėdos universiteto, Pedagogikos fakulteto dėstytoja Renata Jarovaitienė analizavo žaislų ir žaidimų raidą Mažojoje Lietuvoje (1994: 34-36). Pasiremddama XV-

XVII amžių rašytiniais šaltiniais, etnografiniais tyrimais, ji teigė, kad Kuršių Neringoje, Pamario krašte, Vakarų Žemaitijoje žaidimai ir žaislai buvo panašūs. Mažoje Lietuvoje, palyginus su kitais regionais, vaikai turėjo daugiau žaislų, su kuriais žaisdavo prie vandens: popierinių ir medinių laivelių, vandens malūnelių, šautuvėlių su vandens užtaisais, iš vandens augalų išlankstytų paukščių. Šiame krašte ypač populiarius buvo čiuožimas ir buriavimas su pačiūžomis. Straipsniu įrodyta, kad krašto reljefinė, gamtinė aplinka gali lemti ir tam tikrą žaislų specifiką.

Tautinio atgimimo laikotarpiu pasirodė ir stambesnių kraštotyrininkų darbai. Išskirtinas Alminos Blažienės (1989: 20-21) straipsnis. Ji pasiremddama etnografinė medžiaga, surinkta Panevėžio, Šakių ir Kauno apylinkėse, aprašė medžiagines lėles, amatininkų švilpukus, ūžes, medines pačiūžas, lazda stumiamus ratukus, mažų vaikų vežimėlius, medinius dviračius, medinius šautuvus, medinius arkliukus, popierinius ir medinius laivėlius.

Analizuojant gyvenimo ciklo papročius, epizodiškai užsimenama ir apie žaislus. Etnologė Rasa Paukštytė aptardama vaiko gimimo papročius pabrėžė, kad lėlė padėdavo sutvirtinti mergaitei įgimtą motinystės jausmą (1995: 397). Rasa Račiūnaitė savo studijoje apie moters gyvenimą tarpukario Lietuvoje akcentavo motinos vaidmenį auklėjant vaikus. Žaislai ir žaidimai, jos teigimu, padėjo valstiečių vaikams suformuoti gyvenimišką poziciją, idealus (Račiūnaitė, 2002: 75-78).

Pradėti ir žaislų rinkinių muziejuose pristatymai. Jie taip pat prisidėjo prie mūsų klasifikacijos parengimo. Gražina Daunienė apžvelgė Kauno M. K. Čiurlionio dailės muziejaus molinių ir medinių švilpukų rinkinio atsiradimo istoriją, švilpukų gamintojus ir jų gamybos centrus, populiariausias molinių ir medinių švilpukų formas (1997: 39-44). Tokiu būdu ji praplėtė ir Juozo Kudirkos pradėtas žaislų rinkos tyrimus. Dar platesnį Nacionalinio muziejaus žaislų rinkinio pristatymą pateikė Elvyda Lazauskaitė (2001: 8-50). Ji apžvelgė įvairių žaislų, kuriuos klasifikavo pagal paskirtį, naudojimą žaidimuose ir paplitimą Lietuvos kaime XIX a. pabaigoje-XX a. pirmoje pusėje.

Edukaciniu aspektu nemažai vietos žaislui ir žaidimui skirta Romano Vasiliausko monografijoje „Lietuvių liaudies pedagogika – jaunosios kartos socializacijos fenomenas“. Žaislus liaudies pedagogikoje jis vadina pradine socialinio

rengimo pakopa, kuri padėdavo vaikui pažinti save, suvokti funkcinę daiktų paskirtį, susipažinti su bendruomenės elgesio normomis (Vasiliauskas, 2006).

Senuosius žaislus mini ir archeologai. Pažymėtini Povilo Blaževičiaus straipsniai (2005: 164-171; 2008: 71-122) ir monografija „Seniausieji Lietuvos žaislai“ (2011), parašyta remiantis XIII-XVII archeologijos duomenimis. XIII-XIV a. žaislinė strėlė ar ietigalis buvo rastas Kernavėje, o to paties laikotarpio žaislinio kalavijo rankena-Vilniaus Žemutinėje pilyje. To paties laikotarpio ir žaislinė iš tošies išskobta valtėlė iš Kernavėje, kurios gamyba niekuo nesiskiria nuo tų, kurias darydavo kaimo vaikai. Riedančio žaislinio vežimėlio ašis, datuojama XV a. pradžios laikotarpiu rasta Vilniaus Žemutinėje pilyje, išdrožta taip pat, kaip tokią ašį namų sąlygomis padarydavo vaikai (2011: 51, 54-55). Archeologiniai žaislų duomenys patvirtina, kad daugumos namų darbo žaislų gamybos būdas nesikeitė ilgus šimtmečius.

Žaislų istorijai skirtus užsienio šalių tyrimus galėtume suskirstyti į tris pagrindines grupes: 1. Tyrinėjimai, kuriuose atskleidžiama žaislų raida ir būdingiausi kiekvieno istorinio laikotarpio žaislai nuo priešistorinių laikų iki XX a. 2. Tyrinėjimai, skirti kurios nors vienos tautos žaislų raidos istorijai. 3. Tyrinėjimai, skirti atskirų žaislų atsiradimo ir gamybos istorijai.

Darbai, skirti pasaulinei žaislų raidos istorijai, atskirų epochų žaislams nuo seniausių laikų, pasirodė XX a. pradžioje. Šioje srityje labiausiai nusipelnė vokiečių, prancūzų, rusų, anglų ir amerikiečių žaislų istorikai. Žymiausi šios srities darbai: anglų istorikų Nevillės Jackson knyga „Kitų dienų žaislai“ ir Leslio Daiken knyga „Vaikų žaislai per amžius“, Antonijaus Fraserio knyga „Žaislų istorija“ (Jackson, 1907; Daiken, 1953; Fraser, 1966), rusų žaislų istoriko Levo Oršanskio knyga „Žaislai. Žaislų istorija, etnografija ir psichologija“ (Оршанский, 1923). Čekų tyrinėtojas Emanuelis Hercikas pristatė įvairiuose pasaulio muziejuose saugomus skirtingų epochų ir įvairių tautų žaislus (Hercik, 1952). Žaislų raidos istoriją pasaulyje nuo seniausių laikų knygoje „Praėjusių laikų vaikų žaislai“ apžvelgė žymus vokiečių istorikas Karlas Groberis (Grober, 1928). Reikšmingos ir amerikiečių žaislų istorikų knygos: Dano Foley „Žaislai per amžius“ ir Gwen White knyga „Senoviniai žaislai ir jų pagrindas“ (Foley, 1962, White, 1971)

XX a. viduryje pasirodė daugiau darbų, kuriuose buvo aptariami atskirų tautų vaikų žaislai. Išsamią monografiją apie lenkų tautos žaislus parašė Tadeušas Severinas. Šioje knygoje jis aptarė lenkiškų žaislų kilmės istoriją ir raidą nuo seniausių

laikų, taip pat pagrindinius Lenkijoje gamintų medinių ir molinių žaislų centrus ir jų sklaidos kelius (Seweryn, 1960). Karlewaldo Fritzscho ir Manfredo Bachmano knyga „Iliustruota žaislų istorija“ skirta vokiškų žaislų ir jų pagrindinių gamybos centrų atsiradimui, kuriuose buvo gaminami būdingiausi vokiški žaislai (Fritzscho, Bachmann, 1968). Ukrainiečių tautos molinių ir medinių žaislų, suskirstytų pagal gamybos vietas, katalogą sudarė Michailo Kompaneicas (Компанейц, 1980). Galina Dain knygoje „Rusiškas žaislas“ pateikė išsamią, gausiai iliustruotą medžiagą apie būdingiausių rusų tautos žaislų istoriją, jų gamybos vietas ir gamintojus nuo seniausių laikų iki XX a. vidurio (Дайн, 1987). Evos Pančuhovos knygoje „Mediniai liaudies žaislai“ atskleista medinių Slovėnijos liaudies žaislų istorija, pagrindiniai gamybos centrai ir klasifikacija (Pančuhova, 1988). Estų liaudies žaislų pavyzdžiai pateikti Retas Piiri knygelėje „Estų liaudies žaislai“ (Piiri, 1989). Baltarusiški moliniai žaislai pristatomi Michasio Ržavuckio knygoje „Baltarusiškas molinis žaislas“ (Ржавуцки, 1991).

Užsienio šalių tyrinėtojai taip pat analizuoja ir atskirų žaislų, ar jų gamybos centrų istorijas. Bogorodės kaimo prie Maskvos žaislų gamintojams skirta Liudmilos Rozovos knyga „Bogorodiškas žaislas ir skulptūra“, kurioje pristatomas vienas žymiausių Rusijos žaislų gamybos centrų, kur buvo gaminami figūriniai ir judantys mediniai žaislai (Розова, 1970.) Rudigerio Thiele's ir Konrado Haase knygoje „Stalo žaidimai“ analizavo galvosūkių, kitų stalo žaidimų atsiradimo ir jų gamybos istoriją ne tik su jų iliustracijomis, istoriniais piešiniais, bet ir jų gamybos brėžiniais (Thiele, Haase, 1988).

Užsienio tyrinėtojai yra skyrę daug dėmesio žaislų tyrinėjimams, todėl šioje apžvalgoje pateikiama tik dalis darbų, kurie buvo naudoti rašant disertaciją.

Tyrimo naujumas ir aktualumas

Tai pirmas mokslinis darbas, tiriantis XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo vaikų žaislus ir antras darbas (po Povilo Blaževičiaus monografijos „Seniausieji Lietuvos žaislai“) apie žaislus Lietuvoje apskritai.

Disertacija sutelkia patį objektą – tiriamo laikotarpio žaislus, pasklidusius po skirtingus Lietuvos muziejus, taip pat žaislų ikonografiją bei su jais susijusią istorinę, archyvinę ir kt. medžiagą. Pastaroji išplėsta ir pagilinta specialiai šiai disertacijai atliktais lauko tyrimais, kurių metu ne tik rinkti ir rekonstruoti patys žaislai, bet ir kelti klausimai, kas ir kaip gamino vaikams žaislus bei kaip vaikai su jais žaidė.

Pirmą kartą lietuvių etnologinėje literatūroje sukurta lietuviškų žaislų klasifikacija pagal žaislo paskirtį. Ši klasifikacija atskleidė svarbiausius lietuviškų žaislų bruožus.

Žaislų tyrimai atidengė žaidžiantį vaiką ir jo žaidimų pasaulį, jo vaizduotės ir kūrybos plotmę. Tad tradicinių vaikų žaislų tyrimai turėtų būti naudingi ir aktualūs ne tik įvairių sričių kultūros tyrinėtojams, bet ir tų mokslo sričių, kurios susijusios su vaikų mokymo, ugdymo ir pažinimo kultūra, tyrimams.

XX a. 4 dešimtmetyje jau buvo imta suvokti žaislus kaip svarbią kultūros dalį, kaip formuojančius vaikų tautinę tapatybę. Tuo metu inicijuotas ne vienas tradicinių žaislų gaivinimo projektas, kuriuos nespėjusius išibėgėti nutraukė Lietuvos okupacija. Ši disertacija sudaro galimybę tęsti tradicinių žaislų gaivinimo iniciatyvas: ne tik pažinti tradicinius Lietuvos kaimo žaislus, bet ir kurti ankstesnės tradicijos pagrindu. Tęsdami senąsias tradicijas, praturtindami jas naujomis idėjomis, senųjų žaislų pavyzdžiais galės pasinaudoti įvairių sričių tautodailininkai.

Atlikti tyrimai prisidės prie tradicinių žaislų sklaidos muziejų edukacinėse programose, vaikų mokymo ir ugdymo įstaigose, kur jie galės ne tik susipažinti, bet ir pasimokyti žaisti su tradicinių žaislų kopijomis. Šių tyrimų pagrindu jau sukurta edukacinė tradicinių žaislų ekspozicija Liaudies buities muziejuje.

Ši studija sudaro sąlygas lietuviškų žaislų lyginimui su skirtingų kultūrinių laikotarpių kitų tautų žaislais. Pradėti žaislų temos tyrinėjimai bus reikšmingi tęsiant šios temos tyrinėjimus ateityje.

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, keturios dėstymo dalys, išvados bei naudotos literatūros ir iliustracijų sąrašai.

Pirmoji disertacijos dalis „XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės žaislas kaip etnologijos tyrimo objektas“ skirta bendriesiems žaislų tyrimo klausimams. Pristatoma žaislo kaip daikto tyrimo specifika ir intencijos. Išryškinami žaislo socialiniai aspektai: žaislų pasiskirstymas skirtinguose socialiniuose sluoksniuose tiriamu laikotarpiu. Pristatomi tarpukario Lietuvos siekiai palaikyti lietuviškų žaislų kūrimą, vertinant jų indėlį lietuviškos tapatybės formavimuisi.

Tiriamieji XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės žaislai, klasifikuojant juos pagal paskirtį, skiriami į tris grupes: garsinius, judančiuosius ir nejudančiuosius žaislus. Kiekviena iš šių grupių aptariama ir analizuojama atskiroje disertacijos dalyje.

Garsiniams žaislams skirta antroji disertacijos dalis struktūruojama žaislus aptariant pagal garso išgavimo būdą kaip saviskambius, pučiamuosius ir styginius. Saviskambių, pučiamųjų ir styginių žaislų grupėse žaislai papildomai skirstomi pagal formą arba medžiagą.

Judančiuosius žaislus aptariančioje dalyje skiriamos devynios grupės pagal judėjimo mechanizmą: inerciniai, traukomieji, švytuokliniai, sukamieji, riedantieji, žaislai ant sūpynių, malūnėliai, ginklai, transporto priemonės.

Paskutinėje dalyje aptariami nejudantieji žaislai, kurie apima aštuonias grupes, skiriamas pagal žaislo formą: gyvūnai, lėlės ir skulptūrėlės, darbo įrankiai, namų apyvokos daiktai, baldai, galvosūkliai, drabužiai ir apavas, pastatai ir statiniai.

Disertacija baigiama išvadomis ir naudotos literatūros bei iliustracijų sąrašais.

Ginamieji teiginiai

1. Tradicinių žaislų klasifikacija pagal žaislo paskirtį geriausiai atspindi būdingiausius Lietuvos kaimo vaikų žaislų bruožus. Pagal šią klasifikaciją skiriamos trys pagrindinės žaislų rūšys: garsiniai, judantieji ir nejudantieji žaislai.

2. Dėl silpnų prekinė ekonominių santykių ir pakankamai uždaro gyvenimo būdo Lietuvos kaime iki XX a. vidurio dominavo namų darbo žaislai, kuriuos dažniausiai darydavo patys vaikai. Tad žaislų tyrimas atidengia vaiko vaizduotės ir kūrybos pasaulį.

3. Nors tarpukariu ir atsirado pirmieji žaislų gamybos centrai, Lietuvoje kitaip nei Europos šalyse jie neišaugo į stambius tik žaislus gaminančius centrus. Žaislus paprastai gamino amatininkai, dažniausiai puodžiai ir dievdirbiai, kuriems žaislų gamyba buvo papildomas pajamų šaltinis.

4. Lietuviškiems žaislams būdingos archaiškos formos, susiejančios juos su pirmykščių žmonių visuomenės kultūra.

5. Vaikų žaislai yra neatskiriama tautos kultūros dalis, atspindinti bendrą istorinę, ekonominę ir kultūrinę situaciją.

I. XIX A. PABAIGOS – XX A. PIRMOSIOS PUSĖS ŽAISLAS KAIP ETNOLOGIJOS TYRIMO OBJEKTAS

I.1 Daiktų tyrimo svarba etnologijoje

Pirmoje įvado dalyje teigiama, kad disertacija skirta žaislų *kaip daiktų* tyrimui. Kadangi šių dienų etnologijos ir antropologijos mokslai daugiau dėmesio skiria procesų tyrimams, šios disertacijos strategija reikalauja papildomo argumentavimo, t.y. daikto sampratos permąstymo ir plėtimo. Tam palanki prie daiktų grįžtanti humanistikos kryptis (E. Husserl, M. Heidegger, M. Merleau-Ponty) bei jos įtakota fenomenologinė antropologija (M. Jackson). Sugrįžimas prie daiktų yra suprantamas kaip įgalinantis sugrįžimą į autentišką būtį.

Tradicinė etnologinė daikto samprata pirmiausia kreipia dėmesį į daikto formą, medžiagą, gamybos būdą, gamybai naudotus įrankius, puošybos ypatumus, daikto naudojimo tikslus, laikymo vietą. Taip pat siekiama išsiaiškinti, kaip patį daiktą ir jo paskirtį suprato jį turintis (ar turėjęs) žmogus.

Šioje disertacijoje bandoma plėsti etnologijos ribas pergalvojant ir koreguojant daikto sampratą. Tokiu būdu etnologija įgyja antropologijos bruožų, nes siekta išlaikyti kuo glaudesnę žaislo ryšį su jį kūrusiu ir su juo žaidžiusiu vaiku.

Žaislas kaip daiktas išsiskiria kūrybiškumu. Tyrimai parodė, kad pagrindiniai žaislų gamintojai Lietuvos kaime buvo piemenukai, todėl žaislai mums atidengia pirminių vaikų kūrybiškumą ir vaizduotę. Viena vertus, galime kalbėti apie Lietuvos kaimo ekonominį atsilikimą, dėl kurio beveik nebuvo pirktinių žaislų ir ilgiau negu kituose kraštuose išliko patys seniausi namų darbo žaislai. Tačiau, kita vertus, žaislų trūkumas sudarė palankias sąlygas vaikų kūrybai.

Vaikams kuriant žmonių ir gyvūnų figūrėles, dominuodavo apibendrintos formos, kai realistiškai būdavo paryškintas tik būdingiausias figūrėlės bruožas. Šios figūrėlės primena akmens amžiaus vaizduojamojo meno figūrėlių stilių. Kaimo vaikai išmokdavo gaminti žaislus vieni iš kitų arba juos pamokydavo suaugusieji. Todėl kaimo vaikai savaime gamino tokius žaislus, kurie buvo perduodami iš kartos į kartą. Išlikę senieji žaislai parodo, kad kai kurie pirmykščių žmonių naudoti daiktai išliko, nes su jais žaidė vaikai. Taigi disertacija, tirianti senuosius vaikų žaislus pakankamai vėlyvu laikotarpiu, savitai susisiečia su ankstyviausių laikų kultūra.

I.2 Socialiniai žaislo aspektai

Lietuvos vaikų gyvenimas skyrėsi priklausomai nuo jų šeimos socialinės padėties. XIX a. pabaigoje – XX a. viduryje dauguma Lietuvos žmonių gyveno kaimuose ar mažuose miesteliuose ir pagrindinis jų pajamų šaltinis buvo žemdirbiška veikla. Tradicinėje valstiečio šeimoje gamindami žaislus mažiausiems ypatingų įrankių ar medžiagų neekvojo. Žaislų padarydavo iš tešlos, iš verpimo kuodelio ištraukdavo vilnos ar linų pluoštelį ir padarydavo lėlę, kuldami rugius, suvarstydavo šiaudinių žaislų, iš papjautos kiaulės pūslės ar žąsies gerklų darydavo barškučius, o iš žąsies krūtinkaulio pagamindavo šokinėjantį ožiuką. Dauguma mergaičių iki 3 metų jau turėdavo pirmąją medžiaginę lėlę. Tik pasiturintys valstiečiai kartais nupirkdavo lėlę arba lėlės galvutę mažoms mergaitėms. Pirktinių žaislų turėjo vos ketvirtis valstiečių vaikų (26,47%). Vyresniems (3–6 metų) vaikams skirdavo daugiau dėmesio. Pirktinių žaislų turėdavo apie pusę vyresnių valstiečių vaikų (55,14%). Net 45,58% atvejų pirmuosius žaislus pasidarydavo jau ir patys vaikai iš įvairių medžiagų, kurių rasdavo savo aplinkoje. 7–14 metų vaikai paprastai piemenaudavo. Piemenaudami vaikai perimdavo patirtį vieni iš kitų, mokydami gaminti žaislus (88,23% atveju).

Amatininkai skyrė daugiau dėmesio žaislams. Juos ne tik patys darydavo, bet ir nupirkdavo. Pirktinių žaislų iki trejų metų turėjo dvigubai daugiau amatininkų vaikų negu valstiečių (55,14% atveju); žymiai daugiau 3–6 metų amžiaus grupėje (78,94% atveju) ir beveik tiek pat 7–14 metų amžiaus grupėje (47,36% atveju). Amatininkų vaikai patys žaislų pasigamindavo kiek rečiau negu valstiečių vaikai (3–6 metų amžiaus grupėje 39,47%; 7–14 m. – 84,21% atveju). Daugiau žaislų turėdavo vaikai, kurių tėvai gamino žaislus.

Lyginant su valstiečių ir amatininkų šeimomis, tarnautojų šeimos buvo gana negausios. Jose tarpukariu augo vidutiniškai tik 2–4 vaikai. Dauguma tarnautojų skyrė nemažai dėmesio vaikų auklėjimui, todėl pirkdavo jiems daugiau žaislų. Visų amžiaus grupių tarnautojų vaikai turėjo pirktinių žaislų (po 100%), todėl buvo mažas poreikis patiems juos gamintis. Tai darė tik 20% 3–6 metų ir 40% 7–14 metų vaikų. Jų žaislai, lyginant su valstiečių ir amatininkų vaikais, nebuvo susiję su tėvų darbu ar užsiėmimu.

I.3 Žaislo reikšmė tautinės tapatybės formavimuisi

XX a. pirmojoje pusėje modernėjančioje lietuvių kultūroje tautinis identitetas formavosi gyvai: viena vertus, buvo perimamas kultūrinis lietuvių paveldas, kita vertus, kuriama nauja lietuviška kultūra, atitinkanti laiko poreikius. Pastebėtina, kad tautinės tapatybės formavimo projektuose atskiras dėmesys teko ir žaislams. Paskelbus Lietuvos nepriklausomybę ir sustiprėjus Lietuvos Respublikos ekonomikai po Pirmojo pasaulinio karo bei nepriklausomybės karų, susirūpinta ir žaislų pramone. XX a. ketvirtame dešimtmetyje Lietuvos rinkoje padaugėjo lietuviškų žaislų. Jų gamybą skatino Namų pramonės reikalų komisija, įsteigta prie Žemės ūkio rūmų, ir „Marginių“ kooperatyvas, kuris organizavo įvairių liaudies dirbinių gamybą ir pardavimą. Lietuviškų žaislų pavyzdžiai buvo eksponuojami ir pasaulinėse liaudies dirbinių parodose.

I.4 Žaislų klasifikavimo principai

Tyrimo metu surinkto skaitlingo žaislų masyvo klasifikacija – tai savaime iškilęs šios disertacijos uždavinys. Klasifikacija siekta suvokti esamą masyvą ir kartu padėti ieškantiems konkretaus žaislo aprašymų ir tyrimų.

Kitų šalių žaislams skirtose knygose dažniausiai klasifikuojama chronologiniu žaislų raidos principu (Sewerin, 1960, Hercik, 1952, Gröber, 1928; Fraser, 1966). Kitas dažnas esamų žaislų klasifikacijų pagrindas – medžiaga, iš kurios žaislas pagamintas (Lewinska, 1980, Ржавуцки, 1991, Компанейць, 1980, Перевезенцева, 1980, Дайн, 1987). Retesniais atvejais žaislai klasifikuojami pagal tai, ką jie vaizduoja (Piiri, 1989, Lazauskaitė, 2001) arba pagal paskirtį (Daiken, 1953). Žaislo panaudojimu skirtinguose žaidimuose paremta archeologo Povilo Blaževičiaus pasiūlyta Lietuvos archeologinių XIII-XVII a. žaislų klasifikacija (Blaževičius, 2011).

Klasifikuojant garsą skleidžiančius žaislus, peržiūrėta visuotinai pasaulyje paplitusi Curto Sachso ir Ericho Hornbostellio muzikos instrumentų klasifikacija, taip pat Marijos Baltrėnienės ir Romualdo Apanavičiaus lietuvių liaudies muzikos instrumentų tyrimai.

Šiai disertacijai skirto etnologinio tyrimo metu žaislai buvo renkami kartu su pateikėjų prisiminimais, pasakojimais, kaip buvo naudojamas žaislas. Siekiant išsaugoti surinktų daiktų ir prisiminimų vieningumą, išsikeltas tikslas sukurti XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės lietuviškų žaislų klasifikaciją, paremtą vaikui esmine žaislo savybe, kuri labiausiai patraukia vaiko dėmesį: skleidžiamas garsas, žaislo judėjimas ar

pati žaislo figūrėlė. Pagal tai visi iki šiol žinomi žaislai suskirstyti į garsinius (saviskambius, pučiamuosius ir styginius), judančius (inercinius, traukamuosius, švytuoklinius, sukamuosius, riedančiuosius, žaislus ant sūpynių, malūnėlius, ginklus, transporto priemones) ir nejudančius žaislus (gyvūnus, darbo įrankius, namų apyvoką, baldus, pastatus ir statinius, lėles ir skulptūreles, drabužius ir apavą, galvosūkius). Trys pagrindiniai skyriai atskleidžia tiriamų žaislų specifiką ir įvairovę.

II. GARSINIAI ŽAISLAI

Garsiniai žaislai apima tris žaislų pogrupius, kurie išskiriami pagal garso išgavimo būdą : 1. saviskambiai; 2. pučiamieji; 3. styginiai žaislai. Skirtingai negu kiti, šių tipų daiktai gali būti įvardyti ne tik kaip vaiko žaislas, bet ir darbo įrankis, signalinė priemonė, muzikos instrumentas ir netgi dailės kūrinys. Šios rūšies žaislus dar skirstome pagal formą arba medžiagą. Lietuvos muziejų kolekcijose gausiausią grupę sudaro pučiamieji: moliniai (78,86 %) ir mediniai(18,34 %) švilpukai; mažiau saviskambių – barškučiai ir tarškynės (2,57); mažiausiai styginių – pūsliniai lankai ir smuikai (0,22%).

II.1 Saviskambiai žaislai

Saviskambių žaislų grupėje – barškučiai ir tarškynės. Šie žaislai sukelia garsą, susilietus skirtingoms jų dalims. Namų darbo barškučiai ir tarškynės buvo paplitusios visoje Lietuvoje, išskyrus Mažąją Lietuvą, kur dominavo pirktiniai šios rūšies žaislai.

Lietuvos kaime barškučių mažiems vaikams padarydavo tėvai, didesni vaikai ar amatininkai iš kiaulės pūslės, žąsies gerklų, lipdydavo iš molio, droždavo, skaptuodavo, tekindavo iš medžio, išlankstydavo iš skardos. Tarškynė – medinis instrumentas, kurį sudaro judančios ir garsą sukeliančios dalys. Jas skirstome pagal formą į lentelines, plaktukines ir velenines (volelines). Daugiausia tarškynių savo pramogoms ir darbui pasidarydavo piemenukai.

II.2 Pučiamieji žaislai

Pučiamuosius žaislus sudaro figūriniai švilpukai ir vamzdeliai. Pučiamieji žaislai sukelia garsą, pučiant orą į tuščiavidurį vamzdelį, kuriame yra pūtimo ir garso skylutės.

Figūrinius švilpukus skirstome pagal formą: žmonių, gyvulių ir žvėrių, paukščių ir kitų pavidalų. Jie žinomi visoje Lietuvoje, tačiau pagrindinis šių žaislų gamybos centras buvo Žemaitijos regiono vietovės. Į Lietuvos muziejų rinkinius patekę moliniai švilpukai dažniausiai būdavo naminių gyvulių (46,77%) ir paukščių (27,83%), pavidalo, o mediniai – paukščių (69,18%) ir naminių gyvulių pavidalo (19,49%). Lietuvos kaime

molinius figūrinius švilpukus lipdydavo arba padarydavo jų figūrėles, naudodami formą, puodžiai, amatininkai, prekybininkai, kurie norėdavo pajvairinti kitus savo gaminius, pritraukti daugiau pirkėjų. Juos tai pat lipdydavo vargingai gyvenantys kaimo ir miestelio žmonės, ne tik vyrai, bet ir moterys, ieškodami papildomo pajamų šaltinio. Pamėgdžiodami pirktinius švilpukus juos lipdė ir kaimo vaikai, dažniausiai piemenukai. Medinių figūrinių švilpukų buvo visoje Lietuvoje, tačiau labiau paplito Žemaitijoje, kur juos droždavo dievdirbiai. Juos išdroždavo, išpjaudavo iš lentutės arba ištekindavo medžio drožėjai ir tekintojai, taip pat dievdirbiai, ieškodami papildomo pajamų šaltinio, ir kaimo vaikai. Pučiamuosius vamzdelius kiek kitaip negu figūrinius švilpukus skirstome pagal gamybos medžiagą į medinius, molinius ir plunksninius bei šiaudinius. Pučiamieji vamzdeliai buvo paplitę visoje Lietuvoje. Jie glaudžiai susiję su piemenėlių pramogomis ir darbu. Patys populiariausi – mediniai švilpukai, kurių pasidarydavo dauguma kaimo vaikų. Pučiamieji vamzdeliai ilgiausiai išliko Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kur piemenukai ilgiausiai ganė gyvulius. Pirktines dėdes dažniau turėdavo miestelyje arba arčiau didelių miestų gyvenantys vaikai. Medinius vamzdelius darydavo iš karklo, gluosnio, alksnio, uosio, lazdyno, šalteksnio, šermukšnio ar pušies šakelės išsukdami, išdegindami, išgrėždami medžio šerdį arba paprasčiausiai susukdavo iš žievės. Medinius ir žievinius pučiamuosius vamzdelius piemenukai išmokdavo daryti vieni iš kitų.

Moliniai vamzdeliai buvo panašūs į medinius švilpukus ir dėdes. Molinius švilpukus ir dėdes lipdydavo ir pardavinėdavo puodžiai, kiti amatininkai. Dauguma kaimo vaikų ir patys lipdė molinius švilpukus ir dėdes, o pirktinių dėdelių dažniau turėjo miesteliuose arba arti didelių miestų gyvenantys kaimo vaikai. Žiemą kaimo vaikai dažniau švilpudavo plunksniniais ir šiaudiniais pučiamaisiais vamzdeliais. Plunksninį vamzdelį pasidarydavo iš žąsies sparno plunksnos koto. Šiaudinį vamzdelį darydavo iš rugio arba kviečio šiaudo, kurio vidų iščiulpdavo.

II.3 Styginiai žaislai

Styginiai žaislai sukelia garsą, virpinant vieną arba daugiau stygų. Juos skirstome pagal formą į pūslineis lankus ir smuikus. Styginių žaislų pasidarydavo didesni kaimo vaikai, dažniausiai piemenukai. Kaimo vaikai pūslinį lanką pasidarydavo iš paprasto lanko. Jį išlenkdavo iš liaunos lazdyno ar karklo šakos, o galus įtempdavo linine virvute, kartais gyvulio žarnomis arba viela. Lanko stygas išsakuodavo arba išvaškuodavo, kad

geriau slystų. Barškančią pūslę pasidarydavo iš kiaulės ar kito gyvulio pūslės, į kurią pridėdavo žirnių arba pupų, pripūsdavo, užrišdavo ir išdžiovindavo. „Smičių“, arba stryką, kuriuo brūžindavo lanko stygą, pasidarydavo iš mažo lankelio, įtempto arklio ašutų pluošteliu, arba brūžekliu, padarytu iš lentutės, kurios paviršių išraižydavo grioveliais. Žaisliniai smuikai žinomi visoje Lietuvoje, tačiau juos pasidarydavo tik pavieniai kaimo berniukai. Tai buvo įprasto smuiko kopija arba „vaikų smuikas“, kuriam po stygomis dėdavo išpūstą gyvulio pūslę su žirniais.

III. JUDANTIEJI ŽAISLAI

Judantys žaislai apima devynias žaislų grupes. Lietuvos muziejų kolekcijose gausiausią grupę sudaro transporto priemonės (32,9%), riedantieji (14, 0%), traukomieji (12,4%), ginklai (12,4%), kiek mažiau – inercinių (11,3%), malūnėlių (7,65%), o mažiausiai – švytuoklinių žaislų (3,8 %), žaislų ant sūpynių (3,2%) ir sukamųjų žaislų (2,2%).

III.1 Inerciniai žaislai

Inerciniai žaislai – ūžė, „sukutis“, „sparniukai“, „žvirblis“, „ožiukas“. Žaisdami juos ranka arba virvute įsukdavo apie savo ašį. Lietuvos muziejų kolekcijose sukaupta daugiausia inercinių žaislų, rastų Žemaitijos, Rytų Aukštaitijos regionų vietovėse. Ūžės iš kaulo, balanėlės arba sagos mažiems vaikams padarydavo tėvas, jų pasidarydavo ir didesni vaikai. Sukutį darydavo iš skritulio arba rutulio formos galvutės su koteliu, kuri įsukdavo ranka arba virvute. „Sparniukus“ pasidarydavo išdrožę arba išlankstę iš skardos, ritės nuo siūlų, medinės rankenos ir virvutės. „Žvirblis“ arba „vilkas“ tai žaislas – pokštas, jį įsukdavo virvute ir paleisdavo kam nors į plaukus. Didesni kaimo berniukai „žvirblį“ darydavo iš nedidelio lankelio, kuri išlenkdavo iš lazdyno arba karklo šakelės, jo galus įtempdavo dviguba virvute, o tarp virvučių įsukdavo mažą lengvą balanėlę. Kai tėvai per šventes pjaudavo žąsį, mažam vaikui iš žąsies krūtinkaulio padarydavo „ožiuką“.

III.2 TRAUKOMIEJI ŽAISLAI

Traukomieji žaislai judėdavo traukant virvutes arba pagaliukus. Jie būdavo žmonių, gyvūnų, technikos įrenginių pavidalo. Juos skirstome pagal judėjimo būdą: virvute traukomi žaislai ir žaislai su slankiojančiomis virvutėmis arba pagaliukais. Traukomųjų žaislų buvo visoje Lietuvoje, tačiau daugiausia jų rasta Žemaitijos ir Šiaurinės Lietuvos regionų vietovėse. Juos darydavo amatininkai, tėvai ir patys vaikai.

Virvute traukomus žaislus droždavo iš medžio, išpjaudavo iš lentutės, iškirpdavo iš popieriaus. Jie vaizduodavo žmogų arba gyvūną, galinčius judinti galūnes, kartais – žaislinį malūnėlį, kurio sparneliai sukdavosi traukant virvutę. Kai kurie žaislai judėdavo traukant slankiojančias virvutes arba pagaliukus. Iš Rusijos į kitus Europos kraštus paplito žaisliniai mediniai kalviai. Lietuvoje taip pat darydavo dirbančių žmonių ir lesančių paukštelių figūrėles, rąsto pjovėjus ar žmogų, skaldantį malkas. Buvo žinomos ir dėžutės – „pokštai“, tai yra kai kurie žaislai judėdavo po slankiojančiu dangteliu, kuriuo uždarydavo dėžutę. Jie būdavo žmogaus arba gyvūno, dažniausiai roplio galvos pavidalo. Kai kurie žaislai judėdavo ant išskleidžiamo ir suskleidžiamo kryžioko, sukalto iš lentučių.

III.3 Švytuokliniai žaislai

Švytuokliniai žaislai – tai įvairios figūrėlės su svarmeniu, judančios kaip švytuoklė. Jos skirstomos pagal formą: žmogaus figūrėlė su darbo įrankiu (dažniausiai – pjovėjas su mediniu pjūkle) ir gyvūnų (dažniausiai – vištelės) figūrėlės. Žaislinė figūrėlė su svarmeniu buvo paplitusi visoje Lietuvoje. Muziejų kolekcijose daugiausia žaislų sukaupta iš Rytų Lietuvos, kur jie ilgiausiai išliko.

III.4 Sukamieji žaislai

Sukamieji žaislai – tai įvairios figūrėlės, kurios judėdavo sukant veleną rankena. Jas skirstome pagal formą: žmogaus figūrėlė su darbo įrankiu (pjovėjai) ar malūnėlis ir žmogaus figūrėlė su darbo įrankiu. Tokius žaislus padarydavo kai kurie amatininkai, taip pat meistrai linę didesni kaimo berniukai.

III.5 RIEDANTIEJI ŽAISLAI

Riedančiuosius žaislus skirstome pagal formą: sviediniai, ritiniai, lankai ir ratukai, žaislai su ratukais. Kaimo vaikai XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje patys pasidarydavo medinių, veltinių ir medžiaginių sviedinių. Lietuvos kaimuose iki Antrojo pasaulinio karo guminių, fabriko gamybos sviedinių dažniau turėdavo tik pasiturinčių valstiečių vaikai. Skritulio formos ritinį atpjaudavo nuo beržo ar eglės rąsto arba išpjaudavo iš sausos lentos. Kartais apkaustydavo skarda arba metaliniu ratlankiu. Tais laikais vaikai taip pat ridendavo ir medinius ar geležinius lankus. Žaislai su ratukais dažniausiai būdavo gyvūnų – arklio, paukščio, kiškio – taip pat žmonių pavidalo. Ypač populiarūs buvo mediniai arkliukai su ratukais. Juos pasidarydavo patys ūkininkai ir kai kurie amatininkai.

III.6 Žaislai ant sūpynių

Žaislai ant sūpynių buvo skirti mažiems vaikams. Dažniausiai tai būdavo didelis arklys, kad ant jo galėtų atsisėsti ir suptis mažas vaikas.

III.7 Žaisliniai malūnėliai

Žaisliniai malūnėliai pagal jų sukimo šaltinį skirstomi į vėjo malūnėlius ir vandens malūnėlius. Paprasti žaisliniai malūnėliai buvo paplitę visoje Lietuvoje. Lietuvos muziejų kolekcijoje daugiausia šių žaislų sukaupta iš Žemaitijos ir Suvalkijos regionų vietovių. Paprastus žaislinius malūnėlius kaimo vaikai pasidarydavo iš lazdelės, prie kurios ant ašelės pritvirtindavo vieną arba du sparnelius, išdrožtus iš medžio arba išpjautus iš skardos, kartais iškirptus iš popieriaus. Kai kurie didesni berniukai mokėdavo išdrožti malūnėlį, kurio sparnelius sujungdavo su mediniais barškučiais ir tarškučiais arba su judančiomis figūrėlėmis. Kaimo vaikai prie sraunesnių upelių ar griovių statydavo ir medinius vandens malūnėlius.

III.8 Žaisliniai ginklai

Žaislinius ginklus gamindavo pamėgdžiodami suaugusiųjų naudotus ginklus. Pagal veikimo būdą jie skirstomi į svaidykles (laidynės ir lankai) ir šautuvus (stūmokliniai ir parakiniai). Lietuvos muziejų kolekcijose daugiausia sukaupta šių žaislų iš Rytų Lietuvos. Kaimo vaikai, dažniausiai piemenukai, įvairias svaidykles darydavo iš virvelių arba lazdu. Lankus dar galima skirstyti į paprastus lankus ir lankinius šautuvus. Lankui daryti imdavo nenužievintą lazdyno arba karklo šaką, ją puslankiu sulenkėdavo, o prie jos galų pririšdavo virvutę – „templę“. Strėles droždavo iš uosio. Lankinis šautuvas buvo panašus į arbaletą. Jį darydavo iš lanko ir medinės buožės. Žaisliniai šautuvai būdavo panašūs į tikrus šaunamuosius ginklus. Stūmoklinius šautuvus piemenukai pasidarydavo iš vamzdelio, išsukę arba išgręžę šerdį iš medžio šakelės, arba iš žąsies sparno plunksnos ir stūmoklio, kurį padarydavo iš pagaliuko. Parakinį šautuvą darydavo iš metalinio vamzdelio, kurį pritvirtindavo prie medinės brauningo formos buožės. Metalinį vamzdelį piemenukai gamindavosi iš skardos arba paprašydavo, kad nukaltų kalvis.

III.9 Žaislinės transporto priemonės

Žaislinės transporto priemonės skirstomos pagal judėjimo rūšis: riedantis sausumos (ratukai, paspirtukai, dviračiai, mašinos), čiuožiantis žiemos (rogės, pačiūžos), vandens transportas (laivai) ir oro transportas (lėktuvai). Šie žaislai paplitę visuose Lietuvos regionuose. Žaislinės transporto priemonės buvo daugiausia berniukų žaislai, kuriuos jie dažnai patys pasidarydavo. Tiesa, kartais juos arba jų detales padarydavo vaikų tėvai, kalviai ar amatininkai.

IV. NEJUDANTIEJI ŽAISLAI

Nejudantys žaislai sudaro aštuonias grupes, skirstant pagal žaislo formą. Lietuvos muziejų kolekcijose dažniausiai aptinkami gyvūnų (36,4% visų nejudančių žaislų), lėlių bei skulptūrėlių (18,4 %) ir darbo įrankių pavidalo žaislai (15,8%,). Retesni namų apyvokos daiktų (9,1%,), baldų formos žaislai (7,3 %) ir žaislai – galvosūkliai (6,8%,). Rečiausiai aptinkami drabužių ir apavo (4,2%,) bei pastatų ir statinių (2,0%) formos žaislai

IV.1 Gyvūnai

Gyvūnų formos žaislus skirstome pagal gyvūnų rūšis: paukščiai, naminiai gyvuliai ir žvėrys bei ropliai. Gyvūnų formos žaislus pagal padarymo būdą dar skirstome į kabamuosius ir pastatomus. Lietuvos muziejų kolekcijoje šios rūšies žaislų yra iš visos Lietuvos. Kabamieji paukščiai būdavo skrendančių miško paukštelių su išskleistais sparnais pavidalo. Pakabinamus žaislinius paukštelius darydavo iš kiaušinių, pindavo iš šiaudų, droždavo iš medžio. Tokį žaislą pakabindavo mažam vaikui virš lopšio arba virš stalo kaip papuošalą per šeimos, kalendorines šventes. Pastatomus paukščius lipdydavo iš molio, nupindavo iš nendrių, droždavo iš medžio, išliedavo iš gipso ar metalo, naudodami formas. Vaikai žaisdavo ir naminių gyvulių, miško žvėrių bei roplių pavidalo žaislais. Mažiems vaikams jų padarydavo tėvai, pasidarydavo ir patys vaikai arba amatininkai lipdydavo iš molio, droždavo iš medžio, išliedavo su forma, siūdavo iš medžiagos.

IV.2 Darbo įrankiai

Žaisliniai darbo įrankiai skirstomi pagal jų funkcijas: medžio apdirbimo įrankiai; žemės dirbimo įrankiai; javų nuėmimo, valymo, kūlimo ir malimo įrankiai; linų apdirbimo įrankiai; verpimo ir audimo įrankiai, skalbimo ir lyginimo įrankiai. Lietuvos muziejų kolekcijose šio tipo eksponatų surinkta iš visos Lietuvos. Žaisliniai medžio

apdirbimo įrankiai – peilis, kirvis, pjūklas, tekėlas. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje iš medžio juos dažniausiai droždavo kaimo vaikai. Žaisliniai žemės dirbimo įrankiai – kastuvas, akėčios, arklas, žagrė, plūgas – dirbti iš medžio, kartais ir iš geležies. Vaikai mielai žaisdavo ir javų nuėmimo, kūlimo, valymo ir malimo įrankiais – pačių arba amatininkų padarytais iš medžio grėbliais, spragilais, volais (velenais), kūlimo mašinomis, šakėmis, vėtyklėmis, gironomis. Žaisliniai linų apdirbimo įrankiai – mintuvai, bruktuvės, šepečiai gana reti, žinoma tik vieno meistro kolekcija. Žaisliniai verpimo ir audimo įrankiai – tai pavienių didesnių berniukų ir amatininkų pagaminti mediniai verpimo rateliai, lankčiai, vytuvai, reketis (arba krijelis), mestuvai, audimo staklės. Vaikai ir amatininkai padarydavo žaislinių skalbimo ir lyginimo įrankių – kultuvių, kočėlų.

IV.3 Namų apyvoka

Žaisliniai namų apyvokos daiktai pagal paskirtį skirstomi į indus, maisto gamybos įrankius, krepšius, taupykles, dėžutes. Juos iš molio, medžio, šiaudų mažiems vaikams darydavo tėvai, pasigamindavo patys vaikai ir kai kurie amatininkai. Žaisliniai indai – puodeliai, ąsočiai, geldos, pintinės. Tiriamuoju laikotarpiu tik pavieniai kaimo vaikai turėjo stiklinių, porcelianinių puodelių, lėkštučių ir kitų indų, pagamintų fabrikuose pagal tikrų indų pavyzdį. Mažus žaislinius krepšelius ir kaimo vaikai, ir kai kurie amatininkai pindavo iš vytelių, lazdyno plėšų ar šaknų, pušies balanų. Mergaičių mėgstami buvo žaisliniai maisto gamybos įrankiai: ližė, sviestmušė, rėtis. Pinigams taupyti iš molio ar medžio darydavo taupykles. Žaislinėse medinėse ar iš žievės padarytose dėžutėse kaimo vaikai laikydavo smulkius daiktus.

IV.3 Baldai

Žaisliniai baldai pagal paskirtį skirstomi į lopšius, lovas, stalus, suolus, sofas, kėdes, spintas. Žaisliniai baldai būdavo XIX–XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvoje naudotų valstiečių, medžio meistrų ir fabrikinės gamybos baldų pavyzdžio. Mažiems vaikams juos darydavo tėvai, didesni vaikai ir kai kurie amatininkai.

IV.4 Pastatai ir statiniai

Žaisliniai pastatai ir statiniai skirstomi į gyvenamuosius namus, namus *būdas*, ūkinius pastatus, bažnyčias, malūnus, šulinius, vartus. Juos darydavo tėvai, didesni vaikai ir amatininkai. Lietuvos muziejų kolekcijose šio tipo eksponatai surinkti iš rytinės Lietuvos dalies. Gyvenamuosius namus vaikai lipdydavo iš molio, sukaldavo iš pagalių

arba nupindavo iš vytelių. Sienas apdėdavo velėnomis ar samanomis, išpindavo šakomis ir šiaudais, šakomis uždengdavo stogą. Mokykloje per darbų pamokas vaikai išmokdavo daryti popierinius modelius. Žinomi ir sudėtingi žaislų meistro Klemenso Misiūno (g. 1884) padaryti namai. Jį galima vadinti lietuviškų lėlių namų kūrėju. Didesni berniukai žaisdami statydavo namus, arba *būdas*, palapines, į kurias sulįsdavo žaisti. Vaikai taip pat žaisdavo žaislais, vaizduojančiais tvartą, kluoną, klėtį ir kitus ūkinius pastatus. Žaisdavo ir su mediniais ar moliniais bažnyčių modeliais. Neretai vaikai lipdydavo iš molio arba droždavo iš medžio malūnų modelius, darydavo šulinius, vartus.

IV.5 Lėlės ir skulptūrėlės

Lėlės ir skulptūrėlės pagal formą skirstomos į lėles ir skulptūrėles. Lėles darydavo iš tešlos, medžiagos skiaučių, šiaudų, medžio. Pastatomas skulptūrėles – iš molio, medžio, metalo. Galima dar išskirti suvenyrinių lėlių funkcinę pogrupį. Lietuvos muziejų kolekcijose saugomos lėlės ir skulptūrėlės iš įvairių Lietuvos vietovių. Lėlės būdavo kūdikio arba mažo vaiko atvaizdo, dažniausiai – mergaitės. Jas darydavo tėvai ar amatininkai, o didesnės mergaitės pasidarydavo pačios. Motinos mažoms mergaitėms nulipdydavo žaislų iš tešlos ir iškepėdavo kartu su duona arba tėvai, grįždami iš miestelio, nupirkdavo tešlinių lėlių, kurios vaikams būdavo ir žaislai, ir skanėstai. Medžiaginių lėlių mažoms mergaitėms pasiūdavo mama, senelė arba siuvėja. Didesnės mergaitės lėles siūdavosi pačios. XIX a. pabaigoje kai kurios kaimo mergaitės turėjo medžiaginių lėlių su porceliano galvutėmis. Šiaudines lėles darydavo pačios mergaitės. Vienos šiaudų gniūžtę apgobdavo skarele, kitos nupindavo figūrėlę, nupiešdavo veido bruožus ir apvilkdavo drabuželiais, iškirptais iš popieriaus arba siūtais iš medžiagos. Medines lėles mažoms mergaitėms padarydavo tėvai, didesni berniukai ir amatininkai. Didesnės mergaitės pačios pasidarydavo medinę lėlę iš pagaliuko arba šaukšto, užrišusios ant jo skarelę arba suvystydavo kaip kūdikį.

Skulptūrėlės – tai žmogaus pavidalo pastatomos figūrėlės, naudojamos vaikų žaidimams. Kaimo vaikai ir amatininkai jas lipdė iš molio, drožė iš medžio, darė iš gamtinių medžiagų. Amatininkai skulptūrėles liejo ir iš gipso arba metalo, naudodami formas. Molines lėlių skulptūrėles daugiausia lipdydavo mergaitės, o berniukai – kareivių, paryškindami tik būdingiausius išorės bruožus. Tobulesnes molines skulptūrėles degdavo ir pardavinėdavo amatininkai. Piemenukai ir kai kurie amatininkai, dažniausiai dievdirbiai, droždavo medinius kareivėlius. Kaimo berniukai perteikdavo tik

būdingiausius jų išorės bruožus, o amatininkai figūrėles padarydavo ir nudažydavo tikroviškai. Kaimo vaikai ir amatininkai darydavo skulptūrėles ir iš kankorėžių, samanų. Vieni vaizduodavo senuką su lazda ar malkų glėbeliu, kiti – Kalėdų senelį. Amatininkai futbolininko ar kareivio skulptūrėles liedavo ir iš švino. Kooperatinė bendrovė „Marginiai“ skatino amatininkus ir dailininkus kurti suvenyrines lėles su tautiniais lietuvių drabužiais. Žinoma, kad lietuviškas lėles kūrė ir dailininkai Konstancija Petrikaitė-Tulienė, Domicelė Tarabildienė, Petras Tarabilda. Jos sulaukė didelio pasisiekimo 1939 m. vykusioje pasaulinėje parodoje Niujorke (Šatavičiūtė, 2007: 263).

IV.6 Drabužiai ir apavas

Drabužiai ir apavas sudaro atskirus pogrupius. Tai miniatiūrinė lėlių apranga ir apavas, jie nėra atskiri žaislai. Muziejų kolekcijose jų sukaupta daugiau iš Vakarų Lietuvos. Drabužėliai skiriami pagal lėlių lytį – moterų ir vyrų. Šiuos drabužius mažoms mergaitėms siūdavo, megzdavo, iškirpdavo iš popieriaus tėvai, siūdavosi pačios mergaitės ar padarydavo amatininkai. Moteriški drabužiai atitiko tikrus ano meto moterų drabužius – skarelę, marškinius, palaidinę, sijoną, suknelę, prijuostę, liemenę ir galvos dangą, vyrų drabužiai – tik marškinius ir kelnes. Žaislinis apavas skirstomas į nagines arba vyžas, klumpes, batus, t. y. apavą, kuri žmonės avėjo XIX a. – XX a. pradžioje. Žaisliniu apavu audavo lėles, jis naudotas ir kaip kambario puošmena. Mažiems vaikams iš medžio, odos, medžiagos jų darydavo tėvai, patys vaikai ir kai kurie amatininkai.

IV.7 Galvosūkliai

Taip pat buvo populiarūs žaislai – galvosūkliai, kitaip tariant, sudedamos arba išnarstomos figūros, kurių pasidarydavo kaimo berniukai (dažniausiai piemenukai) arba pagamindavo kai kurie amatininkai. Pagal medžiagą, iš kurios padaryti, jie skirstomi į medinius, vielinius ir virvelinius. Mediniai galvosūkliai – tai keturkampės figūrėlės, sudėtos iš pagaliukų arba lentučių. Būdavo populiarios ir suneriamos figūros iš vielos. Kai jos neturėdavo, piemenukai galvosūkius darydavo iš dviejų sagų, virvutės ir balandėlės: dvi sagas užnerdavo ant virvutės, tada ją sulenkėdavo ir perverdavo per tris skylutes balandėlės galuose ir centre. Virvutę su sagomis varstydavo per skylutes, kol išnerdavo sagas. Galvosūkliai labiau negu kiti žaislai lavino protą, loginį mąstymą. Jie buvo žinomi visoje Lietuvoje, tačiau daugiausia juos darė tik pavieniai vaikai.

IŠVADOS

1. XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo žaislai išsiskiria savo paskirties reikšmingumu: žaislo sąsaja su tam tikra žaidybine veikla keleriopai svarbesnė nei žaislo dekoratyvumas.
2. Žaislų klasifikacija pagal paskirtį parodė, kad Lietuvos kaime buvo paplitusios trys žaislų rūšys: garsiniai, judantieji arba nejudantieji – susiję su atitinkamos rūšies žaidimais.
3. Lietuvos kaime tiriamu laikotarpiu buvo paplitę namų darbo žaislai. Ir socialinis žaislų tyrimas parodė, kad valstiečių vaikai, kitaip nei amatininkų ir tarnautojų, pirktinių žaislų turėjo itin retai. Dėl didesnio ekonominio atsilikimo, valstiečių ūkio uždarumo archajiški namų darbo žaislai ilgiausiai išliko Rytų Lietuvos regiono vietovėse.
Naminių žaislų gamybai buvo naudotos įvairios po ranka buvę medžiagos, todėl jie buvo paprasti, vienadieniai, nepatvarūs.
4. Lietuvos kaime pagrindiniai žaislų gamintojai buvo vaikai. Suaugusieji žaislus paprastai darydavo tik patiems mažiausiems. Tad XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės žaislų tyrimas praveria nepažintą to laiko žaidžiančio vaiko pasaulį, jo vaizduotę ir kūrybiškumą.
5. Žaislų gaminimo idėjas vaikai perimdavo vieni iš kitų arba buvo pamokomi suaugusių. Todėl vaikų gaminti žaislai yra tradicinės kultūros dalis. Kaimo vaikų žaislams būdingi archaiškos kultūros bruožai: apibendrintų, minimaliai realistiškai paryškintų formų figurėlės, santūri, formą paryškinanti jų puošyba; garsą sukeliančius žaislai, artimi ankstyvųjų kultūrų maginės paskirties daiktams.
6. Senųjų žaislų gamybos tradiciją tęsė ir kai kurie amatininkai, dažniausiai puodžiai ir dievdirbiai, todėl plito moliniai ir mediniai amatininkų žaislai. Amatininkų padarytiems žaislams taip pat buvo būdinga žaidybinė paskirtis, tačiau jie skirdavo daugiau dėmesio žaislo gamybos būdai, realistinėms figūrėlių formoms, puošybai, todėl jų žaislai išsiskyrė ne tik patvarumu ir ilgaamžiškumu, bet ir gražumu. Tarpukario metais atsirado pirmieji nedideli žaislų gamybos centrai, daugiausia Žemaitijos regiono vietovėse – Kuršėnuose, Vieksniuose, Telšiuose, Kražiuose ir kt. Fabrikinės gamybos žaislai plačiau buvo žinomi tik Klaipėdos

krašte, o visoje Lietuvoje jie išstūmė namų darbo žaislus tik po II-ojo pasaulinio karo.

7. Lietuvos kaime XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje gyvavusi vaikų gaminamų žaislų kultūra buvo reguliuojama pačių vaikų poreikių ir galimybių. Tuo ji iš esmės skyrėsi nuo vėlesnių laikotarpių, kada namų darbo žaislus keitė pirktiniai, fabrikinės gamybos, vaiko žaislų kūrimą perėmė suaugusieji. Pastebėtina, kad tarpukaryje kilęs „lietuviško žaislo“ kūrimo sąjūdis atgaivino tradicinius žaislus, bet jis jau negalėjo atgaivinti tradicijos, kada žaislus sau gamino patys vaikai.
8. Nepaisant XX a. ketvirtame dešimtmetyje kilusio „lietuviškų žaislų“ atgaivinimo sąjūdžio, kintanti ekonominė ir kultūrinė aplinka lėmė bendrą Lietuvos, o taip pat ir kaimo žaislų „europėjimą“, dalį tradicinių žaislų paversdama suvenyrais. Vis dėlto lėti urbanizacijos tempai ir šalies ekonominė situacija lėmė, kad Lietuvoje namų darbo žaislai dominavo ilgiau negu gretimose Europos šalyse – net iki XX a. vidurio.

Disertacijos tema paskelbtos publikacijos

1. Nijolė Pliuraitė, „Žaislai ir žaidimų priemonės“, *Lietuvos kaimo papročiai. Etnografinių klausimų rinkinys*, sud. R. Merkienė, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos Istorijos institutas, 1989, p. 16-19.
2. Nijolė Pliuraitė, „Mechaniniai žaislai“. Lietuvoje, *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais*, sud. V. Milius ir kt., Vilnius: LMA Istorijos institutas, 1990, p. 104-113.
3. Nijolė Pliuraitė „Riedantieji vaikų žaislai“ *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais*, sud.V. Milius ir kt. Vilnius: LMA Istorijos institutas, 1990, p.97-104.
4. Nijolė Pliuraitė. „Apie lietuvių žaislinį arkliuką“, *Liaudies kultūra* 6, 1991, p.17-21.
5. Nijolė Pliuraitė. „Žaislų meistras Mykolas Strioga“, *Liaudies kultūra* 1, 1993, p. 31-34.
6. Nijolė Pliuraitė. „Žaislai ir kai kurios žaidimų priemonės“, *Dieveniškės*, sud. V. Mačiekus, Vilnius: Mintis, 1995, p.320-338.

7. Nijolė Pliuraitė-Andrejevienė. „Apie vaikus, jų žaislus ir pramogas XX a. pradžioje“, *Pakruojo apylinkės*, sud. I. Seliukaitė, Vilnius: Lietuvos kraštotyros draugija, 1996, p.240-260.
8. Nijolė Pliuraitė. „Vaikų žaislai XX a. pirmoje pusėje“, *Plateliai*, sud. V. Mačiekus, Vilnius: Versmė, 1999, p.428-442.
9. Nijolė Pliuraitė. „Lietuviškų žaislų kūrėjas Klemensas Misiūnas“. *Etnografija 11*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001, p.56-64.
10. Nijolė Pliuraitė Nijolė. „Medžio drožėjas Juozapas Raibužis“, *Kvėdarna*, sud. K. Misius, Vilnius: Versmė, 2004, p.684-694.
11. Nijolė Pliuraitė. „Žaislai kaimo kultūroje“. *Lietuvos etnologija* 5, 2006, p. 189-208.
12. Nijolė Pliuraitė. „Žaislas vaiko socializacijoje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje“, *Acta Humanitarica Saulensis* 5, Šiauliai: Šiaulių universitetas, Humanitarinis fakultetas, 2008, p. 338-350.
13. Nijolė Pliuraitė Andrejevienė. „Lietuvos vaikų žaislai“, Vilnius, 2012, p.10-335.
14. Nijolė Pliuraitė Andrejevienė. „Etnografinių lauko tyrimų specifika: savos žaislų rekonstrukcijos“. *Tradicija ir dabartis* 9, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Menų fakulteto Instrumentinės muzikos katedra, 2014, p.174-187.

Disertacijos tema skaityti pranešimai tarptautinėse mokslinėse konferencijose

1. Nacionalinė mokslinė konferencija „Kasdienybė ir kultūra“. Lietuvos istorijos institutas. 2003 m. lapkričio 13-14 d. Pranešimo tema: „Žaislai kaimo kultūroje“.
2. Tarptautinė mokslinė konferencija „Vaikas lietuvių ir pasaulio kultūrose. Šiaulių universitetas, Humanitarinis fakultetas. 2007m. gegužės 17-18 d. Pranešimo tema: „Žaislas vaiko socializacijoje XIX a. pabaigoje ir XX a. pirmoje pusėje“.
3. Tarptautinė mokslinė konferencija „Savas ir kitas šiuolaikiniuose tyrimuose“. Lietuvos istorijos institutas. 2013 m. spalio 24-25 d. Pranešimo tema : „Etnografinių lauko tyrimų specifika: savos žaislų rekonstrukcijos“.

Description of the creative and scientific activities of

NIJOLĖ PLIURAITĖ ANDREJEVIENĖ

In 1975, at the Faculty of History of Vilnius University, I gained the specialty of a historian. In the same year, I started working in the Open-air Museum in Rumšiškės. Working at the museum, I chose the topic "Lithuanian children's toys and means of games in the end of the 19th – the beginning of the 20th century" for my scientific work which in 1988 was confirmed by the Scientific Council of the Institute of History, and Dr. R. Merkienė was appointed my supervisor. In 1988–2007, according to the composed theme's questionnaire, I collected the ethnographic material in various regions of Lithuania and familiarized with the collections of toys and archival material stored in Lithuanian museums.

At the same time I was interested in other nations' toys. In 1991, I worked on probation in the Toy Museum in Zagorsk, Russia, the Ethnography Museum in Saint Petersburg, and in 2000 – in the Toy Museum in Nuremberg. In 1993, I collected literature in the libraries of New York and Boston in America.

Collecting the ethnographic material, I organized exhibitions of toys in the Open-air Museum. The exhibition organized in the Museum in 1993 presented toys stored in various museums of Lithuania. In 2003, in one of ethnographic homesteads of the Open-air Museum, there was established a dynamic exposure where children could play with the copies of toys and learn ancient games.

The performed research of toys has been published in scientific articles and the monograph "Lithuanian children's toys" (2012)

NIJOLĖS PLIURAITĖS ANDREJEVIENĖS

Kūrybinės ir mokslinės veiklos aprašymas

Vilniaus universitete, Istorijos fakultete 1975 m. įgijau istorikės specialybę. Tais pačiais metais pradėjau dirbti Liaudies buities muziejuje Rumšiškėse. Dirbdama muziejuje pasirinkau temą moksliniam darbui „Lietuvos vaikų žaislai ir žaidimų priemonės XIX a. pabaigoje –XX a. pradžioje“, kurią 1988 m, patvirtino Istorijos instituto mokslinė taryba ir paskyrė konsultantę dr. R. Merkienę. 1988-2007 m, pagal sudarytą temos anketą rinkau etnografinę medžiagą įvairiose Lietuvos regionų vietovėse, susipažinau su Lietuvos muziejuose saugomais žaislų rinkiniais ir archyvine medžiaga.

Tuo pačiu metu domėjausi ir kitų tautų žaislais. 1991 m. stažavausi Žaislų muziejuje Zagorsko mieste Rusijoje, Sankt Peterburgo etnografijos muziejuje, 2000 m. – Niurbergo žaislų muziejuje. 1993 m. rinkau literatūrą Niujorko ir Bostono bibliotekose Amerikoje. Rinkdama etnografinę medžiagą, organizavau žaislų parodas Liaudies buities muziejuje. 1993 m. muziejuje organizuota paroda, kurioje buvo pristatyti įvairiuose Lietuvos muziejuose saugomi žaislai. 2003 m. vienoje iš Liaudies buities muziejaus etnografinių sodybų buvo įkurta dinaminė ekspozicija, kurioje vaikai gali pažaisiti su žaislų kopijomis, mokytis senųjų žaidimų.

Atlikti žaislų tyrimai publikuoti moksliniuose straipsniuose ir monografijoje „Lietuvos vaikų žaislai“ (2012).